

Tvornica Kristal - Etnografija prostornih, ekonomskih i društvenih transformacija u gradu Kutini

Dautović, Doris

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:444280>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-05**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Diplomski rad

TVORNICA KRISTAL-ETNOGRAFIJA PROSTORNIH, EKONOMSKIH I DRUŠTVENIH
TRANSFORMACIJA U GRADU KUTINI

Ime i prezime studentice: Doris Dautović

Ime i prezime mentorice: izv. prof. dr. sc. Tihana Rubić

Zagreb, rujan 2022.

Izjava o autorstvu

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad „Tvornica Kristal-etnografija prostornih, ekonomskih i društvenih transformacija u gradu Kutini“ izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice izv. prof. dr. sc. Tihane Rubić. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Vlastoručni potpis studentice

Donis Pantović

Zahvala

Hvala mentorici izv. prof. dr. sc. Tihani Rubić na svim savjetima, prijedlozima i razgovorima prilikom izrade ovog diplomskog rada. Hvala Vam na svemu što ste me naučili tijekom mog fakultetskog obrazovanja, na svakoj pomoći i podršci koju ste mi pružili. Hvala Vam što ste me svojim iznimnim znanjem potaknuli da pišem o ovoj temi. Izrazito sam zahvalna što sam imala priliku učiti od Vas.

Veliko hvala ide kazivačima što su odvojili svoje vrijeme za mene i razgovore o Kristalu. Hvala Vam što ste me tako srdačno prihvatili i strpljivo odgovarali na sva moja pitanja. Bez Vas, ovaj rad ne bi bio to što jest. Hvala Vam što ste sa mnom podijelili priče iz svog života kako bi ovaj rad bio bogatiji.

Posebno hvala ide gospođi Jasni. Hvala Vam na velikoj pomoći jer je zahvaljujući Vama i Vašoj angažiranosti, ovaj rad bogat mnogim fotografijama i informacijama do kojih ne bih došla bez Vaše pomoći.

Hvala mojim prijateljima na svim podrškama, na svakom smijehu i svakoj divnoj uspomeni.

Hvala mojoj baki, zbog koje sam se zaljubila u kristal.

Hvala mojoj obitelji koja je moja najveća potpora i podrška u svemu. Bez vas i vaše ljubavi ne bih bila ono što jesam.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Metodologija	4
3. Teorijski okvir	6
3.1. Etnološko i kulturnoantropološko istraživanje grada	7
3.2. Etnološko i kulturnoantropološko istraživanje rada	9
3.3. Društveno sjećanje i nostalgija	10
3.4. Istraživanje i percepcija budućnosti	13
3.5. Proces industrijalizacije u SFR Jugoslaviji	15
3.6. Žene na socijalističkom tržištu rada	19
3.7. Žene na postsocijalističkom (tranzicijskom) tržištu rada	20
4. Bratska suradnja između komuna Zaječar i Kutina	21
5. Organizacija i ustroj Kristala	25
6. „Bilo je teško, ali bilo je najljepše“: nostalgija i sjećanje	36
6.1. Odnosi u radnom kolektivu	37
7. „Kristal je bio obiteljska tvornica“: etnografije rada i obiteljskog života	39
8. „Kristal je mogao još raditi“: predodžbe o budućnosti(ma)	42
9. Sjećanje na rad u tvornici Kristal	55
10. Društvene, ekonomske i prostorne transformacije u gradu Kutini	59
11. Zaključak	62
12. Literatura	66
13. Izvori	70
14. Popis fotografija	73
15. Sažetak	74
16. Summary	74

1. Uvod

Grad Kutina poznat je *po industriji*. Industrijalizacija Kutine započela je ponajviše u prvoj polovici 20. stoljeća. Kao najistaknutije tvornice, po kojima je Kutina i danas percepirana kao industrijski grad, slove Petrokemija d.d. – tvornica mineralnih gnojiva (pokrenuta nakon Drugog svjetskog rata) i SELK d.d. - tvornica satova i elektroničkih proizvoda (pokrenuta 1976. godine). U drugoj polovici 20. stoljeća bilo je i mnogo drugih, manjih i srednjih, tvornica, znatno manje poznatih izvan grada Kutine, ali i samim Kutinčanima. Jedna od takvih *nepoznatih* tvornica je tvornica *Kristal Kutina*, o kojoj pišem u ovom radu.

Tvornica *Kristal Kutina* ili, kolokvijalno, *Kristal*, bila je za vrijeme svojega postojanja, u razdoblju od 1979. do 2000-tih, važno mjesto zapošljavanja žena s područja grada Kutine. Dok je većina muškaraca radila u *Petrokemiji*, žene su radile u *Kristalu*. Od početka rada, 1979. godine, *Kristal* je postigao velike uspjehe na tržištu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, ali i šire, zahvaljujući svojim kvalitetnim proizvodima: kristalnim čašama, posudama, zdjelama, pepeljarama i vazama. Tvornica je s radom prestala 1997. godine pod raznim političkim i ekonomskim okolnostima, tijekom procesa pretvorbe i privatizacije. U konačnici, lošim upravljanjem i prenamjenom prostorija, tvornica je prestala s radom. Bilo je pojedinih pokušaja obnove rada tvornice tijekom 2000-ih godina, no, bezuspješno.

Moja priča i povezanost s *Kristalom* započinje puno prije pisanja ovog rada. Kao dijete, često sam zagledavala u naš ormar ispunjen raznim kristalnim čašama i zdjelama. Kada sam željela jesti nešto slatko, u dnevnoj sobi na polici nalazila se kristalna zdjela s poklopcem u kojoj su bili bomboni. Sjećam se kako mi je majka uvijek govorila da ju polako i oprezno otvaram kako mi težak poklopac ne bi slučajno ispao i razbio zdjelu. U svojoj sobi sam kraj stolića također imala jednu kristalnu zdjelu u kojoj sam držala gumice za kosu i ukosnice kako bi mi bile pri ruci. *Kristal* je zahvaljujući mojoj baki, kristalograferki, svakodnevni predmet u mojem životu. Baka također u svojem ormaru ponosno čuva kristalne predmete koje povremeno iznosi na korištenje za posebne prigode. S obzirom da je moja majka ljubiteljica kristala, baka joj je poklonila različite setove i predmete izrađene od kristala. Tako sam uvijek znala da je u Kutini bila tvornica kristala koja je proizvodila kristalne predmete. *Kristal* je dio moje obitelji i o njemu sam znala kroz priče svojih roditelja i bake.

Detaljniju pozornost posvetila sam *Kristalu* prilikom odabira teme seminarskog rada na diplomskom kolegiju *Ekonomska antropologija* na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Kada je došlo vrijeme za odabir teme, odlučila sam pisati o *Kristalu*. Zadovoljna svojim odabirom, odlučila sam se „pohvaliti“ svojoj prijateljici i sugrađanki. Kroz razgovor,

shvatila sam da ona zapravo ne zna da je u Kutini bila tvornica kristala. Ta spoznaja me iznenadila i šokirala. Nakon razgovora s njom i s drugim prijateljicama, shvatila sam da sam zapravo ja iznimka: gotovo niti jedna moja prijateljica iz Kutine nije znala da je u Kutini bila tvornica kristala. Moj interes za istraživanjem i analizom zašto je *Kristal* praktički nestao iz sjećanja mladih Kutine, odnosno nikad nije niti postojao, potaknuo me da *Kristal* ne ostane samo tema seminarskog rada nego da mu se detaljnije posvetim i u pisanju diplomskog rada.

Moj „istraživački“ proces je intuitivno započeo, čini se, još dok sam kao djevojčica upitala majku zašto imamo toliko kristala u kući. Kao dijete interesirala sam se za *Kristal* jer me uvijek zanimalo gdje je moja baka radila i kako je ona svojim rukama izradila te kristalne predmete. Moje sudjelovanje sa promatranjem započelo je promatranjem tih kristalnih predmeta u ormaru i u kući, fokusirajući se na interakcije s tim dijelom pokućstva koje je brižno čuvano i koje se koristilo u posebnim prigodama. Promatrajući kada se kristal vadio iz ormara i kada smo ga koristili, dodatnu istraživačku pozornost posvetila sam tom ormaru i posuđu prilikom izrade rada, kao važnom *mjestu sjećanja* (Nora 2006:28) oko kojega su se oblikovale priče i sjećanja na rad u *Kristalu*. Pozornost sam posvetila i promatranju okoliša i zgrada *Kristala* koje sam i fotografirala. Kao dijete, vozeći se na biciklu, *krajičkom oka* sam ih bila opazala. Sada, pišući ovaj rad, *Kristal* sam počela uočavati svugdje oko sebe, ponekad i na neočekivanim mjestima. Posjetom na sajam starina na zagrebačkom sajmu antikviteta na Britanskom trgu, popularno zvanom *Britancu*, uočila sam jedan dan kristalne predmete koje sam, iako prodavači tih predmeta to nisu znali, odmah po šarama i dizajnu prepoznala kao one koje je izradio kutinski *Kristal*. Na sajmu sam uočila i značku nogometnog kluba *Kristal*, a čiju sam izvornost potvrdila u razgovoru sa svojom obitelji.

Moje istraživanje je *insajderske* perspektive jer sam i prije pisanja ovoga rada bila sudionik događanja i sjećanja koja su ugrađena u ovaj rad. Također, stanovnica sam Kutine, grada o kojem pišem. Moja obiteljska povezanost i bliskost s *Kristalom* bila je ponajprije praktična prednost u istraživanju jer sam pomoću obiteljske povezanosti pronalazila kazivače, a oni su sa mnom ostvarili osjećaj bliskosti znajući da sam unuka njihove bivše kolegice. No, to je i metodološka i sadržajna „prednost“, odnosno, važna karakteristika ovog rada i dobivenih rezultata jer sam svoju istraživačku, ali i osobnu, pozornost ugrađivala u istraživačka pitanja koja počinjavaju na nizu predznanja, preiskustava i emocija vezanih uz Kutinu i uz *Kristal*.

Cilj ovog diplomskog rada je predstaviti i analizirati djelovanje kutinske tvornice kristala, s fokusom na prostorne, društvene i ekonomske promjene. Posebna pozornost posvećena je prikazu rada tvornice, radnom okruženju te ženama radnicama koje su bile zaposlene u *Kristalu* odnosno, položaju žena na tržištu rada, u socijalizmu i u razdoblju

tranzicije. O samoj tvornici je dosad malo pisano, tek ponešto u *Moslavačkom listu*, regionalnim novinama koje su izlazile tjedno od 1953. godine te obuhvaćaju razne sfere života na prostoru grada Popovače, općina Garešnica i Velika Ludina i grada Kutine. Izdanja se čuvaju u kutinskoj Gradskoj knjižnici, a na službenim stranicama Knjižnice moguće ih je pregledati u digitaliziranom obliku. Za potrebe ovog rada pregledala sam sva dostupna digitalizirana izdanja od 1979. do 2000. godine. *Moslavački list* danas izlazi jednom mjesečno te je pokrenuta i internetska stranica istog naziva. Sjećanja na rad u tvornici i tvornicu *Kristal*, osoba koje su ondje radile, glavni su izvor podataka u ovom radu, o ulozi tvornice koju je imala u obiteljskom životu radnika i radnica te u gradu Kutini.

Rad je podijeljen na nekoliko cjelina. Nakon Uvoda objašnjavam korištenu metodologiju i pristupe u istraživanju. U idućem poglavlju predstaviti ću teorijski okvir vezan za koncept grada (urbanog konteksta), (de)industrijalizacije i istraživanja (g)rada. Analizirati ću proces industrijalizacije u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji i socijalističko tržište rada, kao i procese deindustrijalizacije i tranzicijskog tržišta rada, na primjeru grada Kutine i Tvornice *Kristal*, a s fokusom na položaj žena na tržištu rada. U tom poglavlju osvrnut ću se i na aktualnu stopu nezaposlenosti žena na tržištu rada u Kutini. U četvrtom poglavlju prikazuje se nekadašnja suradnja između gradova Kutine i Zaječara te proces nastanka i izgradnje tvornice *Kristal*. Slijedeća poglavlja donose analizu i interpretaciju kazivanja i priča o radu u *Kristalu* te njegovoj važnosti za zajednicu (obitelj i grad). U petom poglavlju objašnjava se organizacija i ustroj tvornice te radnih mjesta. Šesto poglavlje bavi se radnim odnosima i kolektivom, dok se u sedmom poglavlju prikazuje društveni i kulturno-zabavni život radnika tvornice. Osmo poglavlje donosi prikaz promjene *Kristala* iz državnog u privatno vlasništvo, nezadovoljstvo i degradaciju radnika u procesima restrukturiranja, privatizacije i prestanka rada tvornice te raspravlja o predodžbama budućnosti *Kristala* i radnika. Slijedeće poglavlje prikazuje sjećanja i uspomene radnika na *Kristal*. Zadnje poglavlje bavi se društvenim, ekonomskim i prostornim transformacijama u gradu Kutini. Zaključak donosi osvrt na položaj žena u društvu i nezaposlenost nakon tvornice *Kristal* te na (ne)ovisnost grada Kutine o industriji koja također diktira i prostorne promjene grada s poticajem za daljnja istraživanja položaja žena na tržištu rada, kao i preliminarna razmišljanja o mogućnostima istraživanja budućnosti (g)rada i percepcija budućnosti.

2. Metodologija

Tehnikom polustrukturiranih intervjua intervjuirano je 5 kazivača: četiri kazivačice, bivše zaposlenice Kristala, i kazivač koji je sudjelovao u formiranju tvornice i čija su kazivanja nadopunjena podacima iz odabrane literature i medija te popraćena osobnim i novinskim fotografijama, fotografijama iz albuma¹ iz 1980. godine te pisanim dokumentima.

Kazivačice su započele s radom u *Kristalu* od samog otvorenja tvornice. Danas rade na drugim radnim mjestima i u drugačijim zanimanjima, a tri kazivačice su u mirovini. U radu se prema želji kazivačica koriste inicijali, a u dogovoru s kazivačem koristi se pseudonim Luka.

Prva kazivačica je D.D. rođena 1946. godine te stanuje u Kutini. U tvornici *Kristal* započinje s radom u dobi od 32 godine na radnom mjestu kristalografera te je radila od otvorenja tvornice do 1995. godine. S kazivačicom su provedena dva intervjua. Prvi intervju, čija analiza se koristi u ovom radu, proveden je 2019. godine za potrebe seminarskog rada na diplomskom kolegiju *Ekonomska antropologija*, na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Drugi intervju proveden je u srpnju 2022. godine.

Druga kazivačica, J.K. rođena 1968. godine iz Međurića započela je s radom u *Kristalu* u dobi od 17 godina 1979. godine na radnom mjestu kristalografera. Trenutno radi na drugom radnom mjestu i zanimanju, a po zanimanju je kristalograferka jer je završila trogodišnju školu za to zvanje. Intervju s kazivačicom proveden je u srpnju 2022. godine.

Treća kazivačica, N.R. rođena 1950. iz Gračenice u *Kristalu* je počela raditi 1980./81. godine kao šefica u *pakirnici*, a iz *Kristala* je otišla otprilike oko 1988./89. godine. S kazivačicom je intervju proveden u lipnju 2022. godine.

Četvrta kazivačica, N.J. rođena 1950. godine iz Repušnice, u *Kristalu* je počela raditi na radnom mjestu u *polirnici* 1980. kao poslovođa smjene, ali se ne sjeća kada je prestala raditi. Intervju je proveden u lipnju 2022. godine.

Peti kazivač, Luka iz Kutine, rođen je 1940. godine, upoznat je s radom općine Kutina te je sudjelovao u uspostavi suradnje i nastanku tvornice *Kristal*. Intervju s kazivačem proveden je u kolovozu 2022. godine.

Pitanja su bila oblikovana na način da istražuju osobno iskustvo rada u tvornici, pojedinačna razmišljanja o tvornici i problemima koji su utjecali na zatvaranje tvornice. Također kroz pitanja se htjelo doznati i o faktografiji i kronologiji rada tvornice, podjeli rada i svakodnevnim radnim zadacima. Pitanja su se odnosila na uvjete rada, svakodnevne obaveze

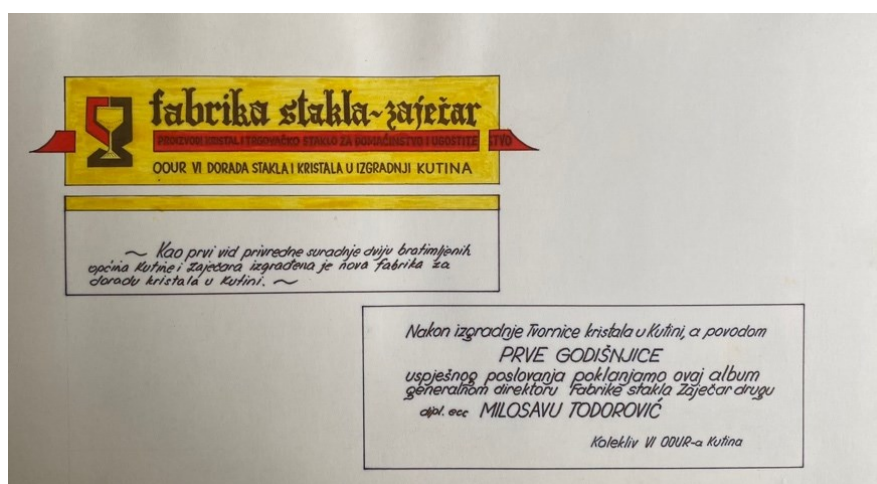
¹ U radu je korišten album fotografija iz 1980. godine koji je uprava tvornice *Kristal* dodijelila direktoru Fabrike Stakla Zaječar, Milosavu Todoroviću, povodom prve godine uspješnog poslovanja. Album je privatno vlasništvo gospodina M. Todorovića, vlasnika Salona namještaja San.

na određenom radnom mjestu, pojedinačne ekonomske prilike, osobna iskustva i emocionalni stav kazivačica prema radu u tvornici. Također, razgovaralo se o životu grada, odnosu nekadašnje tvornice s gradskim prostorom i kretanjima, te o očekivanjima te razmišljanjima o mogućoj budućnosti grada. Život u Kutini, odnos prema gradu koji je svoje „zlatno doba“ imao upravo u socijalizmu, koji se infrastrukturno, demografski i ekonomski razvio zahvaljujući industriji i ekonomskoj sferi, a koji je desetljećima nakon toga počeo ekonomski propadati. Tvornica *Kristal* jedna je od „epizoda“ grada Kutine koje pokazuju uspone i padove grada u kontekstu nacionalnih previranja, privatizacijske i ekonomske slomove te neispunjena očekivanja stanovnika i radnika. Ona je i mjesto nostalgije, sjećanja na lijepe trenutke, prijateljstva i radni kolektiv. Sve te razine pokušala sam obuhvatiti kroz razgovore te potaknuti pitanjima sugovornike da obnove sjećanja i iskažu mišljenja.

Nakon obavljenih intervjua, snimke su transkribirane te je za izradu rada korišten tekstualni oblik tih intervjua. Kazivanja čine gradivni dio ovog rada te se na njima temelje analiza i interpretacija studije slučaja tvornice *Kristal Kutina*. Rezultati istraživanja detaljno su analizirani u odnosu na teorijski okvir te su pojedini dijelovi analize uspoređeni sa istraživanjima koji obrađuju slične studije slučaja, poput dva istraživanja Marine Blagaić (2012) *Otočna ekonomija-epizoda Jugoplastika* te *The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: a case Study of Jugoplastika Factory* objavljenog u suautorstvu s Renatom Jambrešić Krin (2013). Svakako je bitno istaknuti da su kazivanja iznimno važna za obradu ove teme i zbog nedostatka literature koja se bavi tvornicom *Kristal Kutina*. Naime, u literaturi gotovo da ne postoje podaci o radu tvornice *Kristal*. Prema tome, čini se kao da tvornica nikada nije postojala te su iz tog razloga ova kazivanja važna građa. Možemo samo nagađati zašto o *Kristalu* postoji malo zapisa, a čini se da su kratko vrijeme rada tvornice, veličina tvornice koja je bila u usporedbi s *Petrokemijom* mala, kao i iznimno jak utjecaj i važnost *Petrokemije* za industriju grada Kutine, mogući razlozi. Ova je tvornica većinom zapošljavala žensku radnu snagu pa je i tu možda ključ njezine marginalizacije. Ipak, istraživanjem građe dostupne javnosti, u kutinskoj Gradskoj knjižnici, pronađeno je nekoliko spomena tvornice *Kristal* u regionalnim novinama *Moslavački list*² koje su izlazile tjedno od 1953. godine i na internetskoj stranici *SKVER Magazina* (glasila Centra za savremenu kulturu Zaječara), koji donosi zanimljive detalje iz prošlosti Zaječara uključujući i proces izgradnje tvornice kristala izvan

² Digitalizirana izdanja *Moslavačkog lista*: <https://kutina.eindigo.net/?pr=l&mr%5B10018%5D=a> (zadnji pristup 20. 9. 2022.)

matične organizacije, te također nudi i bogatu zbirku digitaliziranih fotografija³. Arhivskim radom pregledala sam sva dostupna digitalizirana izdanja *Moslavačkog lista* (od 1979. do 2000. godine) kako bih pronašla čim više pisanih podataka vezanih uz tvornicu *Kristal*. Osim analize intervjua i teorijske građe, u radu su korištene 22 fotografije koje prikazuju izgradnju, organizaciju i ustroj tvornice i radnike te njezin današnji izgled kao i privatni pisani dokument kazivačice. Pojedine fotografije su vlasništvo kazivačica. Uz njihovo dopuštenje, fotografije su prikazane u radu. Ostale fotografije preuzete su iz medijskih članaka *SKVER Magazina* i iz izdanja *Moslavačkog lista* koji je pratio izgradnju i rad tvornice, kao i poteškoće u vodstvu tvornice, stečaje i konačan prestanak rada tvornice te iz album fotografija M. Todorovića.

Slika 1. Naslovna stranica albuma M. Todorovića iz 1980. godine, 2022. *Fotografirala Doris Dautović.*

3. Teorijski okvir

Ovo poglavlje donosi teorijski okvir važan za razumijevanje vremena u kojem je *Kristal* započeo i prestao s radom, važnost njezina rada posebice za položaj žene na tržištu rada. Također donosi i osnovne koncepte koji se obrađuju u analizi prikupljenih podataka iz intervjua. Literatura korištena pri obradi i pisanju teorijskog okvira temelji se na radovima iz područja antropologije rada, urbane antropologije, antropologije društvenog sjećanja te antropološkog promišljanja budućnosti. Rad i istraživanje temelje se na dosadašnjim domaćim i inozemnim studijama (post)tranzicije i (post)socijalizma, (post)industrijskog grada te urbanih, prostornih, društvenih i ekonomskih transformacija.

Radovi iz područja istraživanja rada odnosno tranzicije i (post)socijalizma (Petranović 1988; Čučković 2002; Rubić 2013, 2017; Petrović 2013; Rajšić 2014; Živković 2015; Čakardić 2015; Grdešić 2015; Kraft 2015; Petrović 2018; Biti 2018) i (post)tranzicije (Milidrag-Šmid

³ Stranica *SKVER Magazina*: <https://www.skvermagazin.com/o-nama/> (zadnji pristup 20. 9. 2022.)

2009; Bonfiglioli 2014; Štiks i Horvat 2015; Škokić i Potkonjak 2016; Grgurić 2019) u radu se koriste kao teorijska polazišta za analizu socioekonomskog konteksta u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji⁴ i u Republici Hrvatskoj, promišljajući ponajviše položaj žena na tržištu rada. Istraživanja grada (Makeham 2005; Gulin Zrnić 2006; Low 2006; Pardo i Prato 2013) te transformacija grada u prostornom i vremenskom kontekstu, ukazuju na to da grad nije samo fizičko mjesto prostornih povezanosti i relacija, već da posjeduje i simboličku važnost (Pardo i Prato 2013:97).

Za razumijevanje prostornih i društvenih transformacija grada Kutine, koristi se knjiga *Kristal-Kutina* (Tropčić 1982) koja daje faktografski pregled suradnje Kutine i Zaječara koja je trajala od 1961. godine do ratnih sukoba 1990-ih te opise važnosti i motivacija izgradnje tvornice kristala u Kutini 1979. godine. Također, koriste se i četiri rada iz monografije *Kutina, povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, za prikaz gospodarskog i društvenog razvoja Kutine te ratnih zbivanja (Gračaković 2002; Karač 2002; Pasarić 2002; Pokos i Živić 2002).

Analizom dosadašnjih sličnih tema i istraživanja uočavaju se sličnosti funkcioniranja ove tvornice s tvornicom *Jugoplastika* (Blagaić 2012; Jambrešić Kirin i Blagaić 2013) koja je, zapošljavanjem žena, donijela promjene i u obiteljskom, ekonomskom i društvenom životu lokalne zajednice.

Koncepti društvenog sjećanja (Halbwachs 1992; Nora 1996, 2006, 2007; Connerton 2004; Kovačević, Antonijević, Trebješanin 2013; Belaj i Škrbić Alempijević 2017; Škrbić Alempijević 2012; Senjković 2020) s posebnim naglaskom na nostalgiju koja se provlači kroz kazivanja, važan su element u razumijevanju simboličkog odnosa (bivših) zaposlenika i radnoga mjesta. Promišljanja i istraživanja urbanih budućnosti i percepcija budućnosti u procesima (de)industrijalizacije (Gulin Zrnić i Poljak Istenič 2022; Vodopivec 2022), oslonac su za analizu kazivanja koja snažno isprepliću prošlost, sadašnjost i budućnost te koje su svoju istraživačku pozornost usmjerile prema tomu kako sugovornici narativno oblikuju budućnost(i) tvornice koja/koje se nije/nisu dogodila/e.

3.1. Etnološko i kulturnoantropološko istraživanje grada

Istraživanje se odvijalo u gradu Kutini. Administrativne granice Grada u praksi su često povezane i sa širom okolicom i područjem. Povezanost ruralnih i urbanih područja i karakteristika, na primjeru grada Kutine je dosta izražajna, obzirom da je riječ o lokaciji koja

⁴ U daljnjem tekstu koristi se skraćeni naziv SFR Jugoslavija.

je obilježena i ruralnim i urbanim elementima. Na primjer, industrija, poljoprivreda, obiteljska gospodarstva, prometna urbana infrastruktura, ugostiteljski objekti, vinogradarski objekti, ... Rječju, Kutina živi kao ruralno-urbana sredina u kojoj se na razne načine u svakodnevici prepliću urbane i ruralne karakteristike. Grad i selo nisu tek fizičke kategorije koje imaju prostorne relacije, karakteristike i okvire, nego posjeduju i simboličku važnost za stanovnike. Odrednice su pojedinačnog i kolektivnog identiteta. Posebno je to opsežno istraženo za gradove (Pardo i Prato 2013:97). Stanovnici se percipiraju kao aktivni oblikovatelji grada (Makeham 2005:152). Grad je definiran kao „socijalna institucija“ sa svojom dinamikom, ekonomijom i političkim odnosima – *antropologija grada* – a fokus istraživanja je urbani kontekst (Gulin Zrnić, 2006:12; Pardo i Prato 2013:81).

Istraživanje političko-ekonomskih stavki grada predstavlja preokret u istraživanjima urbane antropologije osamdesetih godina 20. stoljeća (Low 2006:20). Potreba za razumijevanjem promjena iz industrijskog i razvijenog u postindustrijski grad, kao i shvaćanje povezanosti raznih makroprocessa i političkih promjena koji oblikuju ljudska iskustva i živote (Low 2006:18), otvorila je istraživanja koja se zanimaju za preplitanje prostornih, društvenih i ekonomskih procesa i transformacija.

Američka urbana antropologinja Seta Low donosi 12 teorijskih tipova/slika gradova u okviru urbane antropologije. Tipove gradova dijeli na: procese društvenih odnosa (etnički, podijeljeni, rodni i prijeporni grad), ekonomske procese (deindustrijalizirani, globalni, informacijski grad), urbano planiranje i arhitektonski pristupi urbanoj analizi (modernistički, postmoderni, utvrđeni grad) i religijski i kulturni aspekti urbanog života (sveti grad i tradicionalni grad) (Low 2006:22).

U ovom radu, na primjeru tvornice *Kristal*, moguće je uočiti dvije slike istraživanja o kojima govori Low: 1) istraživanje nezaposlenosti kazivača zbog tranzicije i privatizacije, opadanje životnog standarda i nagle promjene u životu žena koje su radile u *Kristalu*, odgovaraju slici *deindustrijaliziranoga grada*.

Iako se grad Kutina u široj javnosti još uvijek smatra *industrijskim gradom*, poznato je da su još uvijek aktualni problemi i poteškoće u industriji pri kojima zaposlenici žive svakodnevno u strahu od otkaza i izostanka plaće. Ekonomsko propadanje poduzeća i zatvaranje radnih mjesta i pogona tvornica ili poteškoća u radu tvornica, nepovratno utječu na život stanovnika, posebice industrijskih radnika (usp. Low 2006:30). S obzirom na činjenicu da (je) u Kutini većina stanovništva, pretežito muškog, radi(la) u *Petrokemiji*, najvećoj tvornici u gradu kontinuirano od svojega formiranja nakon Drugog svjetskog rata do danas, možemo uočiti i prisutnost *rodnoga grada*. U *rodnom gradu* muškarci su ti koji rade i zarađuju, dok žene nisu

zaposlene, već novac zarađuju raznim oblicima neformalne ekonomije (Low 2006:27). S obzirom da su zaposlenici manje tvornice *Kristal* bile u većini žene, dok su njihovi muževi radili u tvornici *Petrokemiji* koja je zapošljavala i na desetke tisuća radnika, rodni pojmovi su ovdje značajni. Uzimajući u obzir vrijeme i političko stanje (socijalizam u SFR Jugoslaviji 1970-ih i 1980-ih godina) u kojima je položaj žene, premda su one bile izuzetno prisutne na tržištu rada, i dalje često bio povezan s tradicionalno pripisivanim „ženskim“ obiteljskim obavezama i radom „kod kuće“, u radu se propituju ekonomski i socijalni život kazivača/ica u Kutini za vrijeme rada tvornice *Kristal*, ali i nakon njezinog zamiranja.

3.2. *Etnološko i kulturnoantropološko istraživanje rada*

Socioekonomski faktori zbog kojih su rad i tržište rada temeljna ljudska djelatnost koja se neprestano mijenja, razlozi su jačanja interesa za interdisciplinarno istraživanje rada (Biti 2018:108). U prvoj polovici 20. stoljeća uočava se nedostatak dotadašnjeg domaćeg etnološkog istraživanja rada i socioekonomskih previranja (Rubić 2017:39-40). Iako se 1980-ih godina u hrvatskoj etnologiji počeo poticati interes za analizu razvoja prigradskih naselja i socioekonomskih motivacija za migracije iz sela u gradove, nedostajao je afinitet za sustavnim i većim istraživanjem (Rubić 2017:45).

Ipak, početkom 1990-ih godina u etnološke krugove uvodi se tema krize gdje se u okvirima tadašnje jugoslavenske etnologije o pojmu krize raspravljalo u širem smislu, kao o totalnoj društvenoj promjeni, obrađujući tadašnje političke, ekonomske i društvene događaje i promjene. Politički i ekonomski preokreti na prostoru SFR Jugoslavije 1990-ih godina, potaknuli su etnološka istraživanja s fokusom na velik broj otpuštanja radnika te procese tranzicije i privatizacije, odnosno, ukidanje državnog vlasništva i pretvaranje u privatno (Rubić 2017:37). No, najveći broj domaćih radova o ekonomskim problemima, krizama i izazovima poput nezaposlenosti krajem 1990-tih i tijekom 2000-tih godina, iznjedrile su uglavnom ove znanstvene discipline: sociologija, psihologija, socijalna ekonomija, javne financije (Rubić 2017:38-39).

Studija *Nezaposleni u gradu-antropologija rada i neformalne ekonomije*, etnologinje i kulturne antropologinje Tihane Rubić, studija je antropologije rada i neformalne ekonomije, iz etnološke i kulturnoantropološke perspektive. Baveći se položajem žena na formalnom i neformalnom tržištu rada i fenomenom dugotrajne nezaposlenosti te neformalne ekonomije u gradu, te iznoseći ključne događaje i procese nastale raspadom SFR Jugoslavije i socijalizma koji su utjecali na živote velikog broja ljudi te na njihovu interpretaciju života i društva u cjelini, autorica uočava dominantne kvalitativne elemente – strategije preživljavanja – kojima su

dugotrajno nezaposleni živjeli i preživjeli nezaposlenost (usp. Petrović 2018:318). U fokusu njezine studije jednog zagrebačkog naselja je bivša radnička klasa 1990-ih godina koja je u periodu tranzicije ostala bez formalnog zaposlenja, njihove strategije i načini preživljavanja okrećući se neformalnoj ekonomiji te društvo u cjelini i svakodnevnica pojedinca u društvu (Petrović 2018:319). Naglasak je na ekonomskom životu u gradu, odnosno na načinima na kojima se nezaposleni u toj sredini suočavaju s materijalnim poteškoćama te pitanjima identiteta i samopotvrđivanja (Rubić 2017:71). U mojem istraživanju ova je studija ponudila širi okvir razumijevanju kutinske svakodnevice i tržišta rada te procesa postindustrijalizacije i deindustrijalizacije na lokalnoj, regionalnoj i globalnoj razini.

Za potrebe ovog rada, važno je istaknuti i dvije studije Marine Blagaić (2012) *Otočna ekonomija-epizoda Jugoplastika* te studiju *The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: a Case Study of Jugoplastika Factory*, objavljene u suautorstvu s Renatom Jambrešić Kirin (2013), čije studije slučaja tvornice *Jugoplastike*, doprinose kvalitativnom poznavanju položaja žena na tržištu rada, posebice u industriji, te poteškoćama u vrijeme tranzicije. Prikazuju i velik utjecaj *Jugoplastike* na ekonomski i društveni život stanovnika otoka Šolte u SFR Jugoslaviji te u tom smislu ova istraživanja predstavljaju važnu komparativnu referencu u mojem radu.

Prema dosadašnjim doprinosima i istraživanjima rada, moguće je uočiti kako u etnološkim i kulturnoantropološkim istraživanjima postoji interes za istraživanje rada i ekonomskih aspekata života u gradu. Ova studija slučaja tvornice *Kristal* u Kutini, s fokusom na žene na tržištu rada u SFR Jugoslaviji i u Republici Hrvatskoj, u procesima tranzicije i privatizacije, zamišljena je kao doprinos istraživanjima iz područja antropologije rada.

3.3. Društveno sjećanje i nostalgija

Društveno sjećanje bitan je element pri oblikovanju identiteta svake ljudske zajednice. Raznim predodžbama o prošlosti oblikuje se *društveno sjećanje* unutar zajednice. Društveno sjećanje stvaraju i oblikuju pojedinci te ono ovisi o individualnim percepcijama prošlosti pojedinaca. Maurice Halbwachs, sociolog, među prvima je u svom dijelu *La memoire collective* iz 1950. godine obradio pojam *kolektivnog*, odnosno, *društvenog pamćenja*. Prema njemu pamćenje proizlazi iz one skupine koju povezuje odnosno postoji onoliko sjećanja koliko i skupina odnosno zajednica, a stječe ga se u procesu socijalizacije. To sjećanje ne može se prenositi na druge zajednice (Nora 2006: 25). Halbwachs također sjećanje dijeli na povijesno i autobiografsko. U povijesnom sjećanju pojedinci se ne sjećaju izravno događaja, već posredno usmenom predajom ili zapisima, fotografijama oblikuju sjećanje, dok se autobiografsko

pamćenje odnosi na proživljene događaje iz prošlosti. *Kolektivno sjećanje* nikada ne može biti cjelovito, odnosno, grupa odabire događaje iz prošlosti kojima formira svoj identitet (Halbwachs 1992:23). Kritika njegovog shvaćanja društvenog sjećanja nalazi se u tome da je sjećanje grupno, a ne ovisi o pojedincima. Događaji, primjerice proslave, tako imaju ulogu u povezivanju članova istog sjećanja (Halbwachs 1992:23-24).

Drugi važan teoretičar *društvenog sjećanja* je svakako Paul Connerton koji pojam *kolektivnog sjećanja* obrađuje u dijelu *Kako se društva sjećaju* iz 1989. godine (2004. prevedeno na hrvatski jezik). Connerton društveno sjećanje definira kao:

„Naša iskustva o prošlosti zavise o našem znanju o prošlosti, a naše slike prošlosti zajednički služe ispravnosti vrijedećeg društvenog poretka. Iako točne, kada se te stvari ovako postavljaju kao da nisu dovoljne. Jer, slike prošlosti i prikupljeno znanje o prošlosti, želim pokazati, prenose se i održavaju (manje ili više ritualnim) predstavama.“ (Connerton 2004:9)

Connerton objašnjava tri vrste sjećanja. *Osobno sjećanje* je ono sjećanje koje za predmet uzimaju nečiju životnu povijest, *kognitivno sjećanje* se odnosi na pamćenje znanja primjerice riječi, šala te *pamćenje izvršavanje neke radnje i aktivnosti* primjerice vožnja biciklom (Connerton 2004:34-35). Za pravilno razumijevanje *društvenog sjećanja* važno je razlikovati *društveno sjećanje* od *povijesne rekonstrukcije*. *Povijesna rekonstrukcija* ne ovisi o društvenom pamćenju već se temelji na povijesnim izvorima te se njome bave povjesničari (Connerton 2004:21-23). Društveno sjećanje je s druge strane „neovisno o dodiru s prošlošću koje se pojedinci sjećaju jer je ono zapravo skup predodžbi o prošlosti koje su konstruirane u sadašnjosti“ (Škrbić Alempijević 2012:15-16).⁵

Pierre Nora u svojim sedam svezaka knjige *Lieux de memoire* koje su izdane u periodu od 1981. godine do 1992. godine uvodi pojam *mjesta sjećanja*. To su ostaci, konačni oblik, u kojem opstaje neka memorativna svijest, a stvara ga i uređuje i održava zajednica (Nora 2006:28). Mjesta sjećanja podrazumijevaju lokacije i lokalitete kao što su arhivi, muzeji i crkve, ali ona nisu samo lokaliteti. *Mjesta sjećanja* mogu biti i razne prakse poput obreda i komemoracija, književni i umjetnički objekti, amblemi i simboli (Nora 1996:10). Prema tome,

⁵ Ukratko želim istaknuti kako se većina istraživanja društvenog sjećanja u Hrvatskoj temelji na istraživanjima vezanima uz ratnu etnografiju i istraživanje socijalizma i postsocijalizma. Ovaj rad također se može svrstati u kategoriju istraživanja socijalizma i postsocijalizma s obzirom na vrijeme i politički kontekst u kojemu je tvornica *Kristal* započela s radom, ali i završila.

mjesta sjećanja „se ostvaruju u konkretnom, u prostoru, u gesti, slici i objektu“ (Nora 2007:138). U okviru mojeg rada, mjesto sjećanja koje se pokazalo ključnim za temu bio je ormar s kristalnim posuđem, odnosno, obiteljski dom u kojemu su se stvarala i transgeneracijski prenosila sjećanja i vrijednosti vezani uz tvornicu *Kristal* u kojoj je radila moja baka.

Nostalgija je usko povezana s istraživanjima društvenog sjećanja. Možemo reći da je ona kompleksan skup raznih osjećaja koje pojedinac osjeća i proživljava, a ovisi o prolaznosti vremena. Ako se promjene brže odvijaju, u kratkom vremenu, osjećaj *nostalgije* biti će veći (Velikonja 2008: 26). U sebi sadrži dva elementa, a to su prošlost i sjećanje. Ti elementi određuju *tok nostalgije* i *vrstu nostalgije* (Kovačević, Antonijević, Trebješanin 2013: 945). Tako postoji nekoliko raznih shvaćanja pojma *nostalgije*. Za Freda Davisa (1979) *nostalgija* je „lijepa vrsta tuge, gorko-slatka“ (Velikonja 2008:27) dok Boym (2001) u svome dijelu *The Future of Nostalgia* definira nostalgiju:

„Čežnjom za domom koji više ne postoji ili nikada nije postojao, žalovanje za nemogućnosti mističnog povratka, gubitak magičnog svijeta s određenim granicama i vrijednostima: ona može biti sekularni izražaj čežnje za duhovnim, nostalgija za apsolutnim, za domom koji je fizički i duhovni, za ujedinjenjem vremena i prostora prije ulaska u povijest.“ (Boym 2001:8)

Iako se čini da je *nostalgija* čežnja za prostorom, ustvari je čežnja za drukčijim vremenom (Boym 2001:15). Prema Boym, *nostalgija* se dijeli na *rekonstruktivnu* i *refleksivnu*. *Rekonstruktivna nostalgija* bavi se nacionalnošću u prošlosti i sadašnjosti s ciljem obnove nacionalnog duha. Ona se zasniva na rekonstrukciji nacionalne prošlosti, simbola i obreda kako bi se obnovila nacija. Ona sebe ne vidi kao nostalgiju već kao istinu (Boym 2001:41). S druge strane, *refleksivna nostalgija* se zasniva na snovima o drugom vremenu i mjestu, a naglasak nije na povratku u to idealno vrijeme nego na razmišljanje o povijesti, prolaznosti vremena. Ona obuhvaća individualna i kulturna sjećanja koja se mogu i ne moraju preklapati i dijeliti iste okidače sjećanja, a izražava se kroz priču odnosno narativ pojedinaca. Naglasak je na čežnji i spoznaji da ono što se dogodilo se više neće dogoditi niti vratiti, a jedino što je ostalo je sjećanje na ta vremena koja se izmjenjuju kroz razgovore i priče. Kroz narative se oni koji su zajednički dijelili prostor i vrijeme nostalgično prisjećaju (Boym 2001:49).

S druge strane, Senjković ističe da nije moguće jasno razdvojiti *rekonstruktivnu* i *refleksivnu nostalgiju* jer je: „jezgra političkog značaja nostalgijskih praksi određena širom društveno-političkom logikom postsocijalističkog razvoja, tako da jednake prakse, ili čak iste namjere

koje aktiviraju te prakse, ispunjavaju različite društvene funkcije ovisno o kontekstu u kojem se događaju“ (Senjković 2020:237). *Nostalgija* se često dijeli na *dobre* i *loše nostalgije*. *Dobra nostalgija* vidi se kao komodifikacija prijašnjeg političkog sustava i trijumf novog, a *loša nostalgija* se doživljava kao opasnost vezana uz kulturu i politiku prethodnog razdoblja. No u konačnici radi se o čežnji i žalovanju te željama pojedinaca koje su bile nedostižne (Senjković 2020:234). Sve ove elemente prepoznavala sam i u odnosu kazivačica koji su imale prema tvornici o kojoj su pričale, u kojoj su radile i koja danas više ne postoji.

3.4. Istraživanje i percepcija budućnosti

U domaćoj etnologiji i kulturnoj antropologiji recentno je uveden interes za istraživanjem budućnosti. Različite krize, događaji i nemogućnosti stvaraju osjećaj nesigurnosti i neizvjesnosti u planiranju budućnosti na nacionalnoj, lokalnoj, obiteljskoj i individualnoj razini (Gulin Zrnić, Poljak Istenič 2022:138-139). U etnologiji i kulturnoj antropologiji budućnost nije bila „glavna“ tema antropoloških i etnoloških znanstvenih istraživanja (ibid.). Čini se da je budućnost bila jedna od dimenzija kulture kojom se antropolozi nisu direktnije bavili jer su preferirali stabilnost i reprodukciju kulture, zadržavajući se u prošlosti i sadašnjosti (Gulin Zrnić, Poljak Istenič 2022:145). Autorice Valentina Gulin Zrnić i Saša Poljak Istenič nedavnim su radom na koji se u ovom dijelu pozivam, predstavile budućnost(i) kao kulturnoantropološku temu i ocrtale važne karakteristike, alate i pristupe za bavljenje budućnosti(ma).

Prve studije istraživanja budućnosti izvan domaćeg okvira javile su se 1970-ih godina usporedno s prvim znacima krize koji su zahvatili zapadni svijet. U tom periodu javila se potreba za istraživanjem budućnosti u antropologiji zbog ubrzane i neizvjesne transformacije svijeta zapadnih zemalja 20. stoljeća, prouzročeni raznim krizama. Zabrinutost prema nepoznatoj budućnosti, potaknuo je antropologe na istraživanje mogućih alternativnih slika budućnosti i budućih kulturnih promjena (Gulin Zrnić, Poljak Istenič 2022:139-140). Ideje i slike ne samo da mogu potaknuti procese za budućnost, već ih mogu i onemogućiti, a u oba slučaja se budućnost koristi za opravdavanje sadašnjih akcija. Istraživanje budućnosti nije više samo projekcija o nekom vremenu koji dolazi, nego je pitanje što zamišljanje budućnosti čini sadašnjosti (Gulin Zrnić, Poljak Istenič 2022:143). Tako se kao bitan pojam u razumijevanju vremena ističe *multitemporalnost*: „Supostojanje različitih temporalnosti koje su u različitim odnosima simultanosti, inkongruentnosti, preklapanja ili preplitanja ukazujući na istovremeno „mnogobrojna i prijeporna značenja vremena“ te na nehomogenost unutar pojedinih razdoblja i iskustava zajednica“ (Gulin Zrnić, Poljak Istenič 2022:144). To ukazuje na međusobnu

povezanost i ovisnost prošlosti, budućnosti i sadašnjosti. *Multitemporalnost* možemo uočiti i u hrvatskom jeziku u obliku kondicionala drugog: „Kondicionalom drugim, koji je također uvijek relativ i ne dolazi u nesloženim rečenicama, označuje se uvjet (pogodba) u prošlosti“ (Silić i Pranjković 2007:195).

U Hrvatskoj (i Sloveniji), etnologija je bila važna disciplina s povijesnom komponentom s ciljem „spašavanja“ izvornih oblika kulture. Vrijeme nije bio predmet istraživanja do kraja 1980-ih godina. Fokus istraživanja bio je tako orijentiran prema istraživanju prošlosti preživjeloj u sadašnjosti (Gulin Zrnić, Poljak Istenič 2022:150). Početkom prošlog desetljeća javlja se interes za dimenziju budućnosti usmjeravanjem pozornosti na kako ljudi zamišljaju ili stvaraju svoju budućnost, budućnost svojeg grada ili svoju budućnost u svojem gradu (Gulin Zrnić, Poljak Istenič 2022:151).

Slovenska kulturna antropologinja Nina Vodopivec (2022) u svom rukopisu o tekstilnim radnicima tvornice *Mura* ističe problem u etnološkim istraživanjima industrijskih radnika i njihovog prikaza kao subjektima orijentiranim na prošlost (Vodopivec 2022:1). Ističe kako su industrijski radnici ispali iz razmišljanja o budućnostima iako to ne znači da oni ne razmišljaju i ne planiraju budućnost. Njima je nadodana uloga kao subjekata koji gledaju unatrag i čeznu za prošlošću. Takva pogreška pri istraživanju industrijskih radnika postala je dominantna reprezentacija tvoreći nostalgizaciju industrijskog rada sastavnim dijelom moderne i postsocijalističke kulturne drugosti (Vodopivec 2022:2). Takva shvaćanja o postsocijalističkoj nostalgiji kao čežnji za stabilnošću i sigurnošću stvaraju stereotipne predodžbe o radnicima kao nostalgičarima bez razmatranja njihovih ideja i percepcija budućnosti (Vodopivec 2022:11). Ističući problem promatranja industrijskog rada u kontekstu prošlosti i sadašnjosti te zanemarivanje njihova iskustva koji tvore odnos prema budućnosti tzv. „površno proučavanje“, ona se zalaže za uvođenje koncepta *multitemporalnosti* u istraživanje industrijskog rada (ibid). Ona zagovara viševremenski pristup što znači da se ljudi mogu istovremeno baviti prošlošću i budućnošću. Sadašnjost nije jednostavan rezultat prošlih događaja nego je nedovršen te obuhvaća prakse i poglede usmjerene na budućnost (Vodopivec 2022:4). Fokus se tako prebacio sa stereotipnog proučavanja prošlosti i sadašnjosti prema zamišljanju budućnosti, shvaćajući da subjekti (u ovom slučaju industrijski radnici) žive između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Jedan od važnijih koncepata pri istraživanju budućnosti, uz *multitemporalnost*, je i *nada* (Gulin Zrnić, Poljak Istenič 2022:151) koja može potaknuti ljude na zamišljanje ili djelovanje prema (boljoj) budućnosti, ali i na pasivnost i resignaciju. Ona se odnosi na društvo u cjelini i na kolektivnu budućnost. *Nada* je u Hrvatskoj i Sloveniji vezana uz kontekst postjugoslavenske

tranzicije koja se orijentira prema (neo)liberalnom poretku, ali se oblikuje kroz naslijeđe jugoslavenskog modernizma, vizija i izgradnje specifične jugoslavenske budućnosti koju danas doživljavamo kao „prošlost budućnosti“ (ibid).

Gulin Zrnić i Poljak Istenič uočavaju kako su i strah, nesigurnost, tjeskoba, izgubljenost, pasivnost ili rezignacija, snažni efekti u vrijeme kriza, razdoblju nakon katastrofa koji definiraju specifičnu težinu, teksturu i dubinu vremena i percepcije budućnosti (Gulin Zrnić, Poljak Istenič 2022:149). Zbog toga je za promišljanje budućnosti važno osvrnuti se i na emocije i veze između ljudi, njihove okoline, načine na koji ljudi percipiraju sebe. Emocionalna iskustva povezana su sa specifičnim političkim uvjetima koji oblikuju pojedinačne percepcije budućnosti (Vodopivec 2022:5).

Važan koncept su i *vizije budućnosti* odnosno ideje i strategije za blisku budućnost, kroz koje se zahtijevaju intervencije u društvu (Gulin Zrnić, Poljak Istenič 2022:153). Budućnost je svojevrsna kolektivna percepcija onoga što dolazi i što bi moglo biti, čemu se nadati i što očekivati. U oblikovanju budućnosti veliki utjecaj ima promjenjiv odnos između pojedinca i društva (ibid). Prilikom istraživanja gradova važno je uz temporalni kontekst imati i na umu prostorni kontekst, kao i odnos grada s okolicom. Posebice kod manjih gradova koji svoju društveno-političku egzistenciju povijesno i budućnosno grade u regionalnim odnosima (Gulin Zrnić, Poljak Istenič 2022:156). U tom smislu prepoznajem grad Kutinu koji je u fokusu ovog rada.

U mojem istraživanju zanimalo me sve navedeno, odnosno, načini na koje moji sugovornici povezuju prošlost, sadašnjost i budućnost, odnosno, što, temeljem iskustava iz prošlosti, očekuju od budućnosti te kako poimaju odnos prošlosti, sadašnjosti i budućnosti te vlastitu poziciju u tome.

3.5. *Proces industrijalizacije u SFR Jugoslaviji*

Drugu polovicu 20. stoljeća označila je nagla industrijalizacija u poslijeratnoj SFR Jugoslaviji, što je utjecalo i na migracije stanovništva u gradove u potrazi za poslom i ekonomskom stabilnošću. Prateći trend industrijalizacije je deagrarizacija - napuštanje poljoprivrede i poljoprivrednih djelatnosti kao osnovne djelatnosti (Blagaić 2012:243). Industrijalizaciju su pratile i urbanizacija i modernizacija (Rubić 2017:116). SFR Jugoslavija je tako u 1950-ih bila jedna od najbrže ekonomsko razvijenih zemalja u svijetu (Unkovski-Korica 2015:27). Većina industrije bazirala se na prelasku iz poljoprivrede u industriju, ali i uzimanjem stranih zajmova (ibid). To je bila dobra podloga za razvijanje interesa građana za radom u industriji. Ondašnji predsjednik Josip Broz Tito izjavio je više puta kako tvornice

pripadaju upravo radnicima, što je bila snažna politička poruka. U praksi je to bilo dijelom potkrijepljeno samoupravljačkim organizacijskim ustrojem, ali je bilo i prilično ambivalentno, primjerice, izostankom privatnog vlasništva. No, na taj način isticala se programatska važnost i uloga radnika te radničke klase u razvoju same države (Unkovski-Korica 2015:23). Rad i radnici bili su temelj socijalističke ideologije (Petrović 2013:99). U 1980-ima u SFR Jugoslaviji više od trećine stanovništva činili su radnici, odnosno radnici plavog ovratnika⁶. Razlog tomu bila je činjenica da je takvo zaposlenje bilo *sigurno*: zaposlenost puni radni vijek, redovita isplata plaće, prijavljen radni staž i osigurano ljeto u ljetovalištima (Grdešić 2015:65; Rubić 2017:112). Mnoga poduzeća davala su radnicima stanove po principu *stanarskoga prava*, a često je za radnike iz okolnih mjesta bio organiziran i prijevoz. Poduzeća su zadržavala određeni postotak plaće zaposlenika s kojima su izgrađivali stanove za radnike. Razvojem takvih radničkih naselja i stambenom izgradnjom nastojao se poboljšati standard života radnika s ciljem jačanja industrijalizacije (Le Normand 2017:175). Mnogi građani su na svakodnevnoj bazi putovali iz manjih mjesta, pretežito iz okolnih sela u gradove. Tako je većina stanovništva djelomično ili posve napustila poljoprivredu, zaposlivši se u gradovima i u industriji (Rubić 2013:134).

U vrijeme inflacije 1960-ih i 1980-ih godina mnoga poduzeća i tvornice bile su primorane uzeti zajmove od banke kako bi nastavili s proizvodnjom i radom. Time su mnoge tvornice ostale zadužene bankama, a radnici u tome nisu htjeli sudjelovati (Unkovski-Korica 2015:36). Sve je to u konačnici SFR Jugoslaviju kasnih 1980-tih godina dovelo na rub bankrota. Mnogi građani su imali labilno povjerenje u sustav i kontinuirano su pribjegavali dodatnim načinima zarade putem neformalne ekonomije. Odanost radnom mjestu i poduzeću, preklapala se s nepovjerenjem u formalne sustave moći, obiteljskom povezanošću, prijateljstvom i rodbinskim vezama kao strategijama preživljavanja te političkog i ekonomskoga funkcioniranja (Unkovski-Korica 2015:40). Ekonomska kriza 1980-ih godina u SFR Jugoslaviji dovodi do pokušaja stabilizacije ekonomije i financija, vraćanjem duga SFR Jugoslavije (Živković 2015:49). Ekonomija SFR Jugoslavije je kasnih 1970-ih bila u lošem stanju, a korištenjem stranih kredita to se nastojalo ublažiti (Rajšić 2014). Promjene kasnih 1980-ih godina, iz socijalističkog društva i planske ekonomije u demokratsko društvo sa slobodnim tržištem, nazivaju se *tranzicijskim procesom*, *tranzicijom* (Štiks i Horvat 2015:6; Rubić 2017). Tranzicija pretpostavlja prelazak u: „tržišnu ekonomiju, liberalizaciju ekonomije, makroekonomsku stabilnost za kontroliranje inflacije, stvaranje financijskog sektora za usmjeravanje štednje u

⁶ Naziv za pojedinca koji za svoj život zarađuje manualnim radom, sinonim za radničku klasu (Grdešić 2015: 65).

investicije i privatizacija državnih poduzeća s ciljem poticanja tržišnog natjecanja“ (Živković 2015:46). Tranzicija u Hrvatskoj nakon raspada SFR Jugoslavije započinje 1990. godine. Uz političku rekonstrukciju, došlo je do mnogih promjena na polju ekonomije i tržištu rada što je dovelo do čestih padova u proizvodnji i veliku stopu nezaposlenosti. Restrukturiranje, privatizacija i mnogobrojni stečajni doveli su razna poduzeća do propasti, a tranzicija je u Hrvatskoj, za razliku od mnogih drugih europskih zemalja koje su napuštale socijalizam, bila obilježena i ratom (Rubić 2017:10). Posljedice prelaska iz socijalizam u kapitalizam za mnoga poduzeća i industrije bila su kobne; dugovi, deindustrijalizacija, depopularizacija, otpuštanja i veliki stupanj nezaposlenosti (Štiks i Horvat 2015:2). Proces privatizacije i davanje vlasničkih prava privatnicima bila je jedinstvena prilika za bogaćenjem privatnika (Čučković 2002:248). Čest problem uzrokovan privatizacijom bio je nedostatak posla koji je vodio do neisplaćenih plaća i nedostatak beneficija vezanih uz zdravstvo i mirovinu te u konačnici otkaz (Kraft 2015:206). Jedan od najčešćih problema zbog kojeg su radnici bivali otpušteni bio je nedostatak sirovina za proizvodnju, što je najizraženije bilo u ratno vrijeme kada je suradnja između država SFR Jugoslavije prekinuta (Škokić i Potkonjak 2016:122). Krajem 1980-ih bilo je sve manje socijalne zaštite i privatizacije, a sve više korupcije (Štiks i Horvat 2015:5). Tvornice koje su do tada bile državne, prešle su u privatno vlasništvo, a radnici su pretrpjeli štetu, gubitkom sigurnosti i gubitkom posla.

1980-ih godina, radnici su bili članovi sindikata koji je brinuo o pravima radnika. Iako su sindikati bili sastavni dio radničkog života, njegovo djelovanje bilo je ograničeno na zadatke poput organiziranje izleta, darova za blagdane i skupova (Grdešić 2015:65). Danas su sindikati uglavnom pretežito nevažni i neovisni, a i manji. No, najveća aktivnost sindikata bila je upravo u vrijeme tranzicije. Razni pokušaji korumpirane privatizacije jačali su potrebu za angažmanom sindikata s ciljem zaštite prava radnika. U razdoblju 1990-ih, zbog političke nestabilnosti i protivljenja korumpiranoj privatizaciji, mnogi sindikati izašli su na ulice kako bi branili prava radnika (Grdešić 2015:71).

Spomenuti problemi su bili posebno izraženo u „tvrtke-gradovima“⁷ kao što je Kutina, grad koji je čvrsto organizacijski, financijski, infrastrukturno i radnom snagom povezan s *Petrokemijom*, a *Petrokemija* s gradom. *Petrokemija* je započela sa proizvodnjom 1968. godine. S ukupnom godišnjom proizvodnjom od 657.850 tona, 1972. godine *Petrokemija* je postala najveći proizvođač mineralnih gnojiva u SFR Jugoslaviji, a proizvod je izvozila na svjetsko tržište. 1985. godine tvornica je imala 4416 zaposlenih što je i najveći broj zaposlenih u

⁷ „Company towns“ gradovi u kojima većina populacije radi u istoj kompaniji ili ima članove obitelji koji rade u toj kompaniji (Grdešić 2015:72).

povijesti tvornice. Zajedno sa razvojem tvornice, razvijao se i grad Kutina, stekavši status regionalnog gospodarskog tržišta.⁸ *Petrokemija* je ulagala u razvoj grada Kutine izgrađujući stambena naselja, sportske (financijski je pomogla u izgradnji Športskog Centra) i druge objekte, prometnice, odmarališta za radnike i njihove obitelji. Tako su stvoreni uvjeti za brz privredni, društveni i kulturni razvoj grada Kutine (Tropčić 1982:157).

Kutina je u Domovinskom ratu, prema svom geografskom položaju, bila blizu ratnim bojištima u zapadnoj Slavoniji koji su je svakodnevno dovodili u opasnost. Kutina je u prvim ratnim godinama bila središnje mjesto organiziranja u otporu prema nadolazećoj opasnosti te su postrojbe 56. samostalne bojne HV Kutina sudjelovale u oslobađanju okolnih gradova zapadne Slavonije (Pasarić 2002:361-364). S obzirom da je *Petrokemija* bila nadomak aktivnih bojišta, posebna pozornost morala se posvetiti nadzoru i obrani tvornice. Učinkovita protuzračna obrana, nekoliko puta je uspješno obranila *Petrokemiju* (Pasarić 2002:366). Bitno je spomenuti da su značajnu ulogu u Domovinskom ratu imali radnici *Petrokemije* gdje je svaki četvrti radnik bio branitelj. Krajem listopada 1991. Kutina je pretrpjela jaka raketiranja koja su prostorno bila blizu postrojenju *Petrokemije*. Iako je tvornica u tim napadima uspješno obranjena, nažalost bilo je i civilnih žrtava uključujući i radnike tvornice te je oštećen manji broj stambenih objekata i jedna osnovna škola (Pasarić 2002:367). Prava opasnost za *Petrokemiju* i Kutinu pojavila se u dane vojne akcije „Oluja“. Neprijateljski zrakoplovi su raketiranjem prouzročili značajnu materijalnu štetu u tvornici. Raketiranjem je došlo do ozbiljnog proboja na međupogonskim cjevovodima amonijaka. Prosudbom situacije i moguće opasnosti, cjevovodi su bili dan ranije ispražnjeni i u zastoju te nije došlo do ozbiljnijih problema (Pasarić 2002:370). U slučaju da taj postupak nije bio proveden, napadi bi uzrokovali iznimno tešku ekološku situaciju. Na sreću, ljudskih žrtava nije bilo, a pokušaj ekološke katastrofe bio je neuspješan te je *Petrokemija* brzo sanirala štetu i nastavila s proizvodnjom (ibid). Dok je u drugim krajevima u „postolujno“ vrijeme bilo relativno mirno, u kutinskom okruženju se još uvijek živjelo pod opasnosti (ibid). Kutina je zbog svoje blizine s aktivnim bojišnicama i granicom sa Bosnom i Hercegovinom, prvih dana rata postala sjedište prognanih. Tijekom 10 godina (1991.-2001.) Centar za socijalnu skrb se na području kutinske općine brinuo o smještaju više od 11.000 prognanih i izbjeglih (Pasarić 2002:371).

Proces tranzicije i privatizacije nije zaobišao ni Kutinu iako se kutinska industrija relativno dobro snašla u procesu tranzicije. Možemo pretpostaviti da su relativno mala ratna razaranja pogodovala očuvanju industrije. U ljeto 1998. godine osnovan je stožer za obranu

⁸ Izvor: <https://petrokemija.hr/hr-hr/Povijest> (zadnji pristup 13. 9. 2022.)

Petrokemije koji je kasnije postao model za radničku pobunu protiv privatizacije i u drugim tvrtkama i gradovima Hrvatske (Gračaković 2002:355). Vlada se obvezala zadržati većinski paket dionica i omogućiti radnicima, bivšim radnicima i umirovljenicima sudjelovanje u privatizaciji (Gračaković 2002:355). Radnici *Petrokemije* protestima 1990-ih, a potom i 2000-ih, zaustavili su privatizaciju i osigurali daljnju proizvodnju (Grdešić 2015:71). Tvornica *Kristal*, koja se prema kazivačima u Kutini prva borila sa privatizacijom i tranzicijom 1991. godine, nažalost nije imala takvu potporu te je za nju proces tranzicije i privatizacije, okarakteriziran kriminalnim aktivnostima, bio koban. Takve kriminalne aktivnosti i pokušaji bili su, prema mišljenju pojedinih sindikalista, bili kobniji za hrvatsku industriju nego rat (usp. Škokić, Potkonjak 2016:128).

3.6. Žene na socijalističkom tržištu rada

Industrijalizacija je tijekom socijalizma, nakon Drugog svjetskog rata do kasnih 1980-ih, dovela do velikog povećanja broja zaposlenih u industriji diljem SFR Jugoslavije (Unkovski-Korica 2015:27). Visoke stope industrijskog rasta pretvorile su industriju u vodeću privrednu granu te je 1963. godine od gotovo 3.400.000 zaposlenih, oko milijun radilo samo u industriji (Petranović 1988:348). Iako su se žene, uz muževe, redovito uključivale na tržište rada, pružan je i dalje značajan društveni otpor prema uključivanju žene na tržište rada; glavna misao bila je da žena mora raditi jedino kada se to „mora“, odnosno, tek u slučaju ekonomskih i materijalnih poteškoća unutar obitelji (Rubić 2017:134-135), a da je ženin „posao“ briga o obitelji. No, paralelno, povećavao se udio zaposlenosti žena, posebice u industriji (ibid.). Ženama koje su radile, posao je osiguravao materijalnu sigurnost te je postupno, sve većim brojem uključenih žena u formalno tržište rada, pozitivno utjecao i na njihov društveni status. Mnoge žene bile su zadovoljne svojim poslovima pretežito zato jer im je bila pružena mogućnost da zarađuju, putuju, stvaraju društvene veze i prijateljstva. Stvorena je „nova žena“ koja je promovirala urbanizaciju, industrijalizaciju i konzumiranje u socijalističkoj Jugoslaviji (Jambrešić Kirin, Blagaić 2013:45). No, ipak su žene u socijalizmu i često bile diskriminirane i nedovoljno plaćene za svoj rad (Čakardić 2015:249). Socijalizam je pružio ženama mogućnost formalnog zaposlenja kao nikada do tada, ali je i dalje bio prisutan tradicionalan oblik razmišljanja prema položaju žena u društvu i njihovim primarnim „obavezama“ (Rubić 2017:17). Ženina svakodnevica se tako dijelila na dva dijela - radničku i obiteljsku – što je povezano s pojmom „dvostrukog tereta“ (Rubić i Leutloff-Grandits 2015).

3.7. Žene na postsocijalističkom (tranzicijskom) tržištu rada

U tranziciji, žene su bile pogođene ekonomskim i društvenim previranjima, otpuštanjem i ostankom kod kuće, nerijetko ne svojim izborom. To je označilo retradicionalizaciju i repatrijarhalizaciju (Čakardić 2015:254) društvenog i ekonomskog položaja žene (Milidrag-Šmid 2009:32). Žene su na tržištu rada, ovisno o njihovim kvalifikacijama i ugovorima o radu koji su pretežito bili fleksibilni, postale i žrtve novih ekonomskih odnosa i potreba, slobodnog tržišta, deindustrijalizacije, prekarnoga rada i fleksibilizacije (Čakardić 2015:251; Rubić 2017).

„U tranziciji od industrijskog prema postindustrijskom, od socijalističkih do postsocijalističkih društava, radnik kao ideološka figura i simbol vrijednosti rada nestao je iz javnog prostora, s plakata i novčanica. Kao konstitutivni element radničke klase, radnik je izmješten iz društvenog središta na njegovu marginu, u predgrađa, u ‘treći svijet.’” (Petrović 2013: 97)

Uspostava novog političkog sustava i proces pretvorbe omogućio je pojedincima naglo ilegalno bogaćenje i stjecanje dobiti (Čučković 2002:248). Radnici tako više nisu bili dio ideologije te su se morali boriti za svoja osnovna prava. Heroji rada postali su žrtve tranzicije (Petrović 2013: 97) Posljedice tih postupaka bile su najizraženije u industriji. Najviše su bile pogođene tekstilne industrije, proizvodnja strojeva i uređaja i mnoge druge (Nesporova 2000). Svoje nezadovoljstvo i protivljenje prodaji poduzeća i promjenama vlasništva iz državnog u privatno, radnice su iskazale na mnogim prosvjedima. Među prosvjedima i štrajkovima ističu se prosvjedi tekstilnih radnica koje su pokušavale zaustaviti prodaju poduzeća i sačuvati poslove i prava. Radnici i radnice tvornice *Nada Dimić iz Zagreba* izašli su na ulice 1994. godine, a radnici i radnice poduzeća *Naša moda* 1996. godine. Kasnije im se pridružila i sinjska tvornica *Dalmatinka* te mnoge druge. Glavni motiv za prosvjede bile su neisplaćene plaće i neisplaćena novčana davanja poput prijevoza.⁹ Većina industrije je ugašena, a konačan rezultat bila je visoka stopa nezaposlenosti i nesigurnosti (Rubić 2013:122).

Kroz takvu priču prošla je i tvornica *Kristal* u Kutini. S obzirom da je tvornica osnovana kao OOUR-tvornica za doradu stakla i kristala Kutina, problemi u suradnji s matičnom organizacijom koja je bila na području SR Srbije, započeli su i prije rata, a ratno stanje i privatizacija su u konačnici potpuno onemogućili daljnje odnose suradnje. *Kristal* je u svojim najboljim danima 1982. godine zapošljavao preko 1000 radnika, pretežito žene iz Kutine i

⁹ Izvor: <https://radnickaprava.org/tekstovi/clanci/crtice-iz-arhiva-tekstilna-industrija-nije-saptom-pala> (zadnji pristup 27. 8. 2022.)

okolice. Za vrijeme tranzicije, radnici su bili poslani „na čekanje“ ili otpušteni kao tehnološki višak. Oni koji su i dalje radili, često nisu dobivali plaću, niti ostala novčana potraživanja. Radnici nisu bili informirani o pretvorbi tvornice iz državnog u dioničko društvo te nisu bili u mogućnosti kupiti dionice. „Kristalci“ su, kao i mnogi radnici tekstilne industrije, 28. 4. 1994. godine, krenuli u štrajk u trajanju 135 dana, u to vrijeme najdugotrajniji štrajk u Hrvatskoj. No, nakon mnogo obećanja upravljačkih struktura, većina „Kristalaca“ je dobila otkaz, plaće su ostale neisplaćene, tvornica *Kristal* je zatvorena te su njezine zgrade prodane.¹⁰ Kašnjenje novčanih sredstava, pokušaji sanacije, proglašenje stečaja i rasprodaja imovine, bili su svepristutan postupak gašenja industrijskih pogona devedesetih godina 20. stoljeća.¹¹

4. Bratska suradnja između komuna Zaječar i Kutina

Već je spomenuto kako je Kutina 1960-ih i 1970-ih godina bio grad s veoma razvijenom industrijom među kojima se ponajviše istjecala tvornica mineralnih gnojiva *Petrokemija*. Tvornica *Kristal Kutina* je s radom počela 1979. godine te je, proizvodeći kvalitetni kristal, u kratkom roku postizala ogromne uspjehe na jugoslavenskom, ali i na svjetskom tržištu. Kristalno posuđe izvozilo se u Sjedinjene Američke Države, Ujedinjeno Kraljevstvo i Rusiju. Nastanak i izgradnja *Kristala Kutina* u sebi sadrži političku pozadinu. Naime, za vrijeme SFR Jugoslavije, često se poticala suradnja između gradova i država. Kutina, a time i njezina industrija, bila je upravo jedan od gradova koji je usko surađivao s drugim gradovima-komunama. Tako je prva suradnja između Kutine i Zaječara, grada u istočnoj Srbiji, započela u 1940-ima za vrijeme socijalističke revolucije. Nakon toga, do 1961. godine, nije bilo suradnje. Ponovna uspostava bratske i uspješne suradnje Kutine i Zaječara započela je 1961. godine izgradnjom Autoputa bratstva i jedinstva. *Bratimljenjem* komuna uspostavljena je gotovo 30 godina duga suradnja u industrijskom, ekonomskom, urbanom i društvenom razvoju (Tropčić 1982:2-3). Zahvaljujući toj suradnji, u Kutini se, kao rezultat i manifestacija suradnje, izgrađuje tvornica za doradu kristala i stakla naziva *Kristal Kutina*.

U Kutini je u to vrijeme od industrije prevladavala *Petrokemija*, građevinarstvo, šumarstvo i druge industrije koje su se pretežito smatrale tehničkim granama. Tu je bilo nešto posla za žene, uglavnom administrativnog i uslužnog, ali ne mnogobrojnog, jer žene tih godina nisu u velikom mjeri imale završenu srednju školu ili fakultet, što je bilo potrebno za rad u tim

¹⁰ U posebnom poglavlju „Kristal je mogao još raditi“ detaljnije su opisani problemi *Kristala* za vrijeme tranzicije.

¹¹ Izvor: <https://radnickaprava.org/tekstovi/clanci/crtice-iz-arhiva-tekstilna-industrija-nije-saptom-pala> (zadnji pristup 27. 8. 2022.)

granama. Zaječar je imao jaku industriju proizvodnje kablova, poljoprivredu, kožni kombinat, razvijenu trgovinu te proizvodnju i doradu kristala. Ideja i cilj za otvaranje tvornica za obradu i doradu kristala, prema tadašnjim političkim vlastima, bio je ekonomski i društveni razvoj odnosno otvaranje radnih mjesta za nekvalificirane radnice koje se u tadašnjim granama privređivanja teško zapošljavale.¹² Prema podacima Stručne službe SIZ za zapošljavanje Kutina¹³, među nezaposlenima je bio velik broj nekvalificiranih žena. Osim *Kristala* u to vrijeme se realiziralo zapošljavanje žena i u suradnji sa RIZ-om (Radio Industrija Zagreb) i *SELK-om*. Cilj za otvaranje *SELK-a* bilo je otvaranje elektroindustrije jer je ta grana u Kutini tada nedostajala. U to vrijeme kutinsko područje obuhvaćalo je 48 naselja obuhvaćajući naselja današnjeg grada Popovača (13 naselja) i općine Velika Ludina (12 naselja) (Pokos i Živić 2002:34). Popovača je u to vrijeme imala zatvor Lipovica (koji i danas postoji) i proizvodnju radijatora. S druge strane, općina Velika Ludina imala je razvijenu poljoprivredu, voćarstvo i jabuke koje su se radile sa tadašnjim zagrebačkim kombinatom. Prema kazivanju kazivača Luke, raspored gospodarstva u Kutini je u to vrijeme bio dosta dobar jer je postojalo više uspješnih grana privređivanja, koje su bile karakteristične ili izraženije u pojedinim općinama (primjerice voćarstvo u Velikoj Ludini) koje su bile u sastavu općine Kutina. Usporedivo, na otoku Šolti je izgradnjom *Jugoplastike* većina stanovništva napustila poljoprivredu i prešla u industriju, dok se u Kutini to, barem ne u tako velikoj mjeri, nije dogodilo, zahvaljujući toj organizaciji gospodarstva po naseljima koji su bili u sastavu općine Kutina. Kazivač Luka također govori o načinu organiziranja rada i mjestu izgradnje tvornice *Kristal*. Ističe kako je na području Banove Jaruge bilo nezaposlenih žena, a Kutina tamo nije imala nikakvu industriju. Zbog toga je Banova Jaruga bila prvo mjesto za izgradnju *Kristala*, no, analizom ponude radne snage procijenjeno je da za takav rad tamo postoji jako malo, oko 15 žena. Nije se isplatilo radnu snagu iz Velike Ludine, Popovače i Kutine voziti u Banovu Jarugu te je u konačnici odlučeno da će se *Kristal* izgraditi u Kutini (koja je bila regionalno središte općine) te će se povući radna snaga iz okolnih mjesta u Kutinu. Interes stanovništva za izgradnjom *Kristala* bio je velik te je ideja bila vrlo dobro prihvaćena od strane lokalnog stanovništva. Razlog za prihvaćanje ideje bio je osnovni cilj tvornice odnosno otvaranje dodatnih radnih mjesta za nekvalificirane radnice.

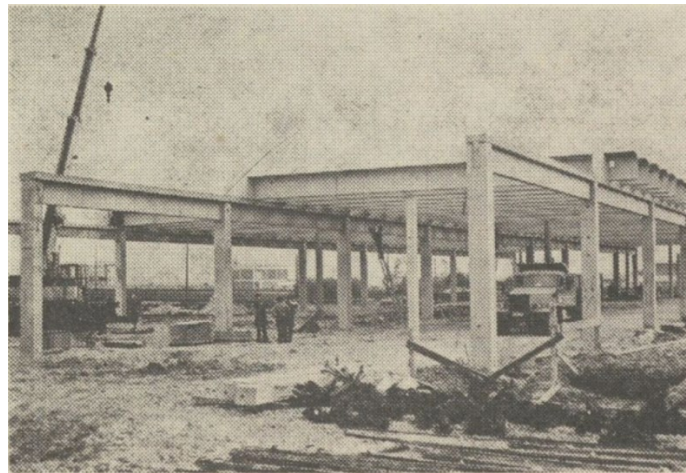
Kamen temeljac postavljen je 9. prosinca 1978. godine, uz veliku radost i želju za brzom izgradnjom tvornice.¹⁴ Postavljanje kamena temeljca popraćeno je i zabavom u Hotelu Kutina.

¹²Izvor: <https://www.skvermagazin.com/izgradnja-dislociranih-fabrika-1977-1985/> (zadnji pristup 28. 7. 2022.)

¹³ Današnji Zavod za zapošljavanje.

¹⁴ Album fotografija M. Todorovića.

Radovi su odmah započeli, a interes stanovništva i delegacije rukovoditelja iz Zaječara za *Kristal* rastao je svaki dan zahvaljujući brzom izgradnji tvornice, koja je u potpunosti završena do predviđenog roka. Prema planu, u prvoj hali bilo je predviđeno oko 400 radnih mjesta za žene. Zahvaljujući brzom izgradnji *Kristal* i grad Kutina dobili su razne pohvale i prije početka rada same tvornice. Prva hala izgrađena je u rekordnom trajanju od 9 mjeseci i 27 dana, što nije bio čest slučaj u pridržavanju rokova prilikom izgradnje. *Kristal* je tako, prema predviđenom roku i u čast 36. godišnjici rođenja nove Jugoslavije i obilježavanja jubileja 60. godišnjice Saveza komunista Jugoslavije, SKOJ-a¹⁵ i revolucionarnih sindikata započeo s radom 25. studenog 1979. godine.¹⁶

Slika 2. Izgradnja tvornice Kristal Kutina, 1979. *Moslavački list*.

¹⁵ Savez komunističke omladine Jugoslavije.

¹⁶ Album fotografija M. Todorovića.

Slika 3. Tvornica *Kristal* nakon izgradnje. Preuzeto sa stranice:

<https://www.skvermagazin.com/izgradnja-dislociranih-fabrika-1977-1985/>

Kao OOUR¹⁷ Zaječarske tvornice kristala (ogranak za izradu kristala u Zaječaru izgrađen je oko 1975. godine) u Kutinu je iz Zaječara, gdje se kristal topio i oblikovao, dolazio kristal na doradu, brušenje i ukrašavanje. Nakon pregleda, kristal bi se iz Kutine slao na svjetsko tržište (Tropčić 1982:131). *Kristal Kutina* bio je najmlađi kolektiv u proizvodnji kristala na području SFR Jugoslavije, uz kolektive dorade kristala u Kladovu, Sokobanji i Preševu. Industrijska proizvodnja u Kutini je 1980-ih davala otprilike 60% društvenog proizvoda i zapošljavala oko polovine ukupnog broja zaposlenih u industriji (Tropčić 1982:131).

Osim što je velika stopa nezaposlenosti žena u Kutini bila problem i za vrijeme SFR Jugoslavije, stopa nezaposlenosti žena povećala se naglo u vrijeme tranzicije zbog privatizacije, otpuštanja i zatvaranja poduzeća. Nezaposlenost žena još je uvijek kontinuirano prisutan problem i na nacionalnoj i lokalnoj razini. Prema podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, u srpnju 2022. godine od ukupno 109 571 nezaposlenih čak 65 167 nezaposlenih su žene što svrstava žene u ranjivu skupinu.¹⁸ Projekt *Žene su snaga zajednice* koji provodi kutinska Zaklada „Sandra Stojić“ koja ima 10 godina angažman u zapošljavanju žena u Kutini, svojim radom promiče palijativnu skrb u obitelji te brigu za očuvanje prava čovjeka i starijih osoba, kao i zapošljavanje žena.¹⁹ Zaklada pruža savjete o provođenju specijalnih aspekata njege te

¹⁷ Osnovna organizacija udruženog rada. Preuzeto sa stranice: <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/oor/> (28. 7. 2022.)

¹⁸ Izvor: <https://publikacije.hzz.hr/statisticke-publikacije/> (zadnji pristup 27. 8. 2022.)

¹⁹ Izvor: <http://www.zaklada-sandra-stojic.hr/Naslovna> (zadnji pristup 27. 8. 2022.)

psihološku i društvenu potporu. Pomaže i u razumijevanju i informiranju osoba o njihovim pravima iz zdravstvenog i socijalnog sustava (Grgurić 2019:7). U sklopu programa „Zaželi“, Zaklada je pokrenula projekt Žene su snaga zajednice, kojim nastoji unaprijediti radni potencijal teže zapošljivih žena i žena s nižom razinom obrazovanja zapošljavanjem u lokalnoj zajednici. Svrha projekta je omogućiti ženama iznad 50 godina priliku za povratak na tržište rada s ciljem ublaživanja posljedica njihove nezaposlenosti i rizika siromaštva, poticanje socijalizacije i povezivanje lokalne zajednice (Grgurić 2019:8). Zakladi je partner grad Kutina, ali i Centar za socijalnu skrb i Hrvatski zavod za zapošljavanje (ibid).²⁰

5. Organizacija i ustroj Kristala

Prema lokaciji, *Kristal* se nalazi u Ulici grada Vukovara, u industrijskoj zoni grada Kutine. Važnost izgradnje tvornice na toj lokaciji veže se uz činjenicu da se nalazila u neposrednoj blizini *Petrokemije*. Zahvaljujući toj blizini, mnogi bračni parovi mogli su zajedno odlaziti na posao - muškarci bi radili u *Petrokemiji*, a žene u *Kristalu*. Prva zgrada (izgrađena 1979.) sastojala se od dvije hale, trgovine, restorana i ureda. Prva hala se sastojala od pogona, a u produžetku prve hale nalazila se *polirnica* i *pakirnica* koja je bila usporedno sa restoranom. Odmah do prve hale nalazila se druga hala s pogonom. U drugoj fazi tvornice, u rujnu 1980., započeta je izgradnja skladišta. S obzirom da je *Kristal* nudio više od 1000 radnih mjesta nekvalificiranim radnicama, ali i radnicima, budući zaposlenici morali su proći obuku kako bi bile kvalificirani za rad. Morali su položiti i Zaštitu na radu. Obuka radnika na strojevima započela je 22. 11. 1979. godine, a prva proizvodnja započela je 10. 3. 1980. godine.²¹ Polugotov proizvod, izljevani stakleni predmeti, dolazili su šleperima iz Zaječara u Kutinu. U Zaječaru je bila topionica u kojoj se proizvod izljevao, a u Kutini se radilo ukrašavanje, poliranje i pakiranje te se gotov proizvod slao na tržište. Zbog *Petrokemije*, velikog zagađivača, *Kristal* nije mogao imati svoju topionicu u Kutini te je ovisio o polugotovim proizvodima iz Zaječara. Šleperi iz Zaječara dovozili su polugotove proizvode u *pakirnicu* gdje bi proizvodi nakon kontrole i pripreme išli u pogon, *polirnicu* te nazad u *pakirnicu* odakle se gotov proizvod nakon potrebnih kontrola izvezio na tržište.

²⁰ Prva faza projekta trajala je od 1. listopada 2018. godine do 30. studenog 2020. godine. Od 5. siječnja 2021. godine do 04. srpnja 2022. godine trajala je druga faza projekta u kojoj se poticalo zapošljavanje 30 žena pripadnica ranjivih skupina na period od 12 mjeseci te njihovo obrazovanje i osposobljavanje putem kojeg su stjecali nove vještine, kompetencije i iskustva koja su primjenjiva u daljnjem zapošljavanju nakon isteka ugovora o radu od 12 mjeseci. Izvor: <http://www.zaklada-sandra-stojic.hr/Naslovna> (zadnji pristup 27. 8. 2022.)

²¹ Album fotografija M. Todorovića.

Slika 4. Polaganje zaštite na radu, 1980. godine. Privatna fotografija (D.Ć.F.)

Za radno mjesto u *pakirnici* bilo je potrebno proći obuku u trajanju od tri mjeseca. Nakon završene obuke crtanja mreža i pregleda robe, moglo se započeti s radom. Kazivačica N.R. objašnjava organiziran proizvodni proces u *pakirnici*. Prvo se polugotovi proizvod u *pakirnici* raspakiravao i razdvajao u daljnji postupak ili u lom te se pripremao za daljnje brušenje kod kristalografera. Zatim su žene pomoću vodootpornog flomastera i šablona za crtanje oslikavale mreže i motive koje su kristalograferi strojno brusili. Dobar vid i mirna ruka bili su važni za rad u *pakirnici*. Nakon što je mreža na proizvodu bila izbrušena, proizvod bi se vraćao nazad u *pakirnicu* na kontrolu. Kontrolorke su pregledavale kako je uzorak izbrušen, je li uredan, te bi se u slučaju greške, ako je to bilo moguće, proizvod vraćao kristalograferima na popravak. U slučaju kada popravak nije bio moguć, proizvod bi se otpisao. Iz *pakirnice* proizvod bi išao u *polirnicu* na poliranje i dobivanje *finiša*. Iz *polirnice* bi se proizvod vraćao u *pakirnicu* na dovršavanje. U jednoj smjeni bilo je 6 kontrolorki i 6 žena koje su prije pregleda svaki kristalni pregled detaljno oprale i očetkale (proces četkanja prikazan je na fotografiji) .

Slika 5. Radnice Irena Buzjak i Ljubica Šimčić tijekom četkanja kristalnog proizvoda, 1980. *Album fotografija M. Todorovića, autor nepoznat.*

Kontrolorke bi zatim još jednom pregledale svaki predmet posebno, obraćajući pozornost na urednost, izgled i pregled oštećenja te bi se proizvod pakirao u kutije. Na svaki proizvod morale su zaljepiti naljepnicu kako bi se znalo tko je koji proizvod pregledao:

„(...) taj koji je radio, on je pregledavao te čaše i na svako pakovanje stavio svoju etiketu da se znalo tko je to pregledao jer se nije smjelo, nije smjelo otići pa da je došlo s greškom u trgovinu. Zna se tko je to pakovao. Temeljito. Baš se temeljno kontroliralo, svaka čaša, vaza, zdjele, tanjure, pepeljare... baš se radilo svašta.“
(N.R., 18. 6. 2022.)

Posao u *pakirnici* radio se u dvije smjene, jutarnja (od 6 do 14 sati) i popodnevna (od 14 do 22 sata). U jednoj smjeni radilo je oko 15 ljudi, pretežito žene. U smjeni bi radio po jedan muškarac koji bi nakon pregleda proizvoda plehnatim ili plastičnim trakama *blindirao* kutiju koja se ne bi više otvarala do dolaska u trgovinu:

„(...) ja sam prebrojala i pregledala da li su kutije pune, ima li sve unutra i onda je on sa onim plehnatim ili plastičnim trakama blindirao robu. Tu kutiju koja je bila završena, koja je bila puna on je nju

zablendirao, ja sam pregledala što gore piše i kutija se zatvarala da više nitko ne može do trgovine otvoriti. Organizirano. Vrhunski.“ (N.R., 18. 6. 2022.)

Slika 6. Pakiranje gotovih proizvoda u *pakirnici*, 1981. Preuzeto sa stranice:

<https://www.skvermagazin.com/kristal-dislocirane-fabrike/>

U *pakirnici* se vodila detaljna evidencija te se uvijek znalo koji posao je ostavila druga smjena. Također, korištena ambalaža nije se prebacivala iz jedne smjene u drugu, nego je nekorištena ambalaža za pakiranje čekala istu smjenu. Poslovi iz prve i druge smjene nisu se miješali, ali je suradnja između dviju smjena i s ostatkom pogona, bila iznimno važna za kvalitetan rad i temeljitost. Svaki dan, prije početka smjene, u *pakirnici* bi žene dobile izvještaj iz proizvodnje kako bi znale koliko proizvoda taj dan treba stići u *pakirnicu*. Na kraju smjene taj izvještaj bi žene iz *pakirnice* dale voditeljima kako bi se mogla kontrolirati izvršena dnevna norma svakog radnika te koliko su taj dan zaradili. Ti izvještaji su osim toga sadržavali podatke o tome što je taj dan trebalo izraditi i u kojoj količini, a voditelji su izvještaje nosili u kancelariju na obračun. U slučaju ako bi neki proizvod trebalo vratiti na popravak, taj proizvod bi se sutradan upisivao u dnevnicu ili u *lom*, ako se nije mogao ispraviti ili ako bi došlo do puknuća. U *pakirnici* nije bilo potrebno nositi zaštitnu opremu. Radni prostor sastojao se od velikog radnog stola, preko 2 metra dužine, za kojim su sjedile kontrolorke i pregledavale proizvode.

Za radno mjesto kristalografera, radnici su išli na obuku u trajanju od tri mjeseca. Na obuku su išli u Zavod za zapošljavanje, današnji Dom umirovljenika, gdje ih je obučavao bračni par prezimena Pačariz, iz Zaječara. Obuka se sastojala od teorijskog dijela, učenja o sastavu kristala, a zatim su u tvornici četiri tjedna učili raditi na stroju. Obuka je također služila i kao proces testiranja - procjenjivalo bi se tko je sposoban za kristalografera:

„Prvo obuka iz knjiga da nešto pročitáš o tome kristalu, o sastavu kristala da znaš s čime radiš i kako trebaš vladati tom robom s kojom radiš. Onda smo išli polagat malo tamo, baš za strojem smo učili jedno tri, četiri tjedna, zadnja, smo se učili za stroj raditi. Naravno, moraš se učiti sve u vezi toga, metat brus, oštriti kamenu ploču, vodu puštat. Onda se tu pokažu ljudi koji su spretni, koji razumiju i imaš koji ne.“ (D.D., 3. 7. 2022.)

Također, u Centru za usmjereno obrazovanje „Milenko Brkić-Crni“²² 1980. godine pokrenut je trogodišnji srednjoškolski program u dva odjeljenja, za radno mjesto kristalografera. *Jugoplastika* je također imala program stipendiranja za zanimanja tokar i elektromehaničar, odnosno zanimanja koja su im bila potrebna (Blagaić 2012:248). *Kristalov* program, nažalost, nije dugo trajao te je upisao samo jednu generaciju, 35 učenika.²³

Slika 7. Obuka na stroju u *Kristalu*, 1979. Album fotografija M. Todorovića, autor nepoznat.

Kristalograferi su uglavnom bile kristalograferke - žene, iako bi ponekad i muškarac radio kao kristalografer. Zanimljivo je da su na fizički napornom i zdravstveno ugrožavajućem radnom mjestu pretežito, ako ne i gotovo, radile žene. Iako i same kazivačice danas za sebe govore da su bile kristalograferi, u radu ću nastaviti koristiti naziv kristalograferke. Posao kristalograferki bio je rezbarenje šara i ukrasa u čaše, vaze i ostale predmete izrađene od kristala. Radilo se ručno, uz pomoć stroja kojim se urezivalo u kristal. Brušenje kristala bio je iznimno zahtjevan i težak posao zbog stalnog dodira s vodom. Kristalograferka rukama pritišće

²² Narodni heroj Jugoslavije rođen u Brinjanima kod Kutine (Tropčić 1982).

²³ *Moslavački list*, 14. 2. 1980., str. 56.

stakleni predmet na brus prateći iscrtane linije i koristeći razne veličine brusova. Brusom, koji se pokretao nožnim ili strojnim pogonom, izvodile su se grube i fine gravure na predmetima (Moslavac i Pava-Gadža 2018). Niz brus je neprestano curila voda koja ga je hladila kako ne bi došlo do pregrijavanja i pucanja staklenog predmeta:

„E pa to sam imala stroj na kojem sam radila, urezivala one šare šta vidiš po tim čašama, po vazama, to se urezivalo na brusni kamen koji montiram na osovinu na struju...Na elektriku, a voda odozgo pomalo teče po tom kamenu na suho se ne smije raditi...“ (D.D., 2. 11. 2019.)

Pred radnicama bi stajala bačva u obliku jajeta u koju bi se skupljala voda. Na nju je bilo privezano crijevo kojim se ispuštao višak vode u kanalizaciju kako se ne bi prelijevalo preko ruba bačve. Prskanjem površine stakla kamenim pijeskom, dobivalo se mutno staklo (Moslavac i Pava-Gadža 2018).

Slika 8. Kazivačica D.D, na radnom mjestu kristalograferke prilikom brušenja kristalne vaze, 1981. Preuzeto sa stranice: <https://www.skvermagazin.com/kristal-dislocirane-fabrike/>

Slika 9. Izgled pogona u kojem su radile kristalograferke, 1981. *Preuzeto sa stranice:*

<https://www.skvermagazin.com/kristal-dislocirane-fabrike/>

Posao kristalograferke radio se u dvije smjene: jutarnja (od 6 do 14 sati) i popodnevna (od 14 do 22 sata). Radilo se od ponedjeljka do petka uz prvu subotu u mjesecu, a pred kraj rada *Kristala* ponekad se radilo i noćne smjene ili su im smjene trajale duže. U jednoj smjeni znalo je biti oko 60 do 70 kristalograferki, ali i više. Plaća kristalograferki ovisila je o odrađenoj normi:

„(...) Čuj ako je dobijem danas 20 časa za normu i ja ih napravim, ja postížem svoju normu za onu plaću koju ću dobiti. Ako ja od tih 20 uzmem još 5, 6 časa više, znači pravim više 10% recimo i to se nakupi na drugoj robi da možeš napraviti do 10%. Ja sam tako 10 do 15% radila više i ja sam uvijek bila zadovoljna sa svojom plaćom.“ (D.D., 30. 7. 2022.)

Svaki dan se, ovisno o proizvodu koji se obrađivao, određivala norma koju je bilo potrebno izvršiti taj dan. Redovito se procjenjivao rad kristalograferki i količina napravljenih proizvoda te se norma prilagođavala. U slučaju da je nekoliko žena uspjelo „prebaciti“ normu za 50%, tada se norma povećavala i ostalim kristalograferkama.

**POPIS I OPIS POSLOVA I RADNIH ZADATAKA OSIGURANIKA
PREMA OPĆEM AKTU PODUZETA**

UVJETI ORGANIZACIJE RADA: RAD U 2. 3. 4. SMJENE KOJE SE — NE IZMJENJUJU DNEVNO - TJEDNO ILI U TURNUSIMA:

RAD JE: RUCNI - UZ STROJEVE - POJEDINACI - GRUPNI - NA VRPCI

BROJ IZVRŠITELJA NA TIM POSLOVIMA: 15 RITAM RADA: - SLOBODAN - ODREĐEN - POSLOVI: - STALNI - SEZONSKI

TERENSKI RAD: - STALAN - POVREMEN - NE POSTOJI

ODGOVORNOST: ZA SIGURNOST DRUGIH - ZA MATERIJAL - ZA SREDSTVA RADA - ZA RAD DRUGIH

POPIS I OPIS POSLOVA I RADNIH ZADATAKA (prema redoslijedu obavljanja u procesu rada):
OPREMA I OBRADA KRISTALNOG STAKLA
BRUŠENJE NA ČAŠU SA BRVNIM MATERIJALOM UZ STALNU ROTACIJU
BRUŠE SE RAZLIČITI OBlici KRISTALNOG STAKLA (ČAŠE, VAZE, PREGLEDNE, ZRCLE, FLAŠE, TAJLORI I SL.)

SIROVINE I MATERIJAL: KRISTALNO STAKLO, ŠROŠNI MATERIJAL

SREDSTVA RADA: ČAŠA - STROJ ZA BRUŠENJE KRISTALNOG STAKLA

UVJETI MJESTA RADA I OKOLINE:
 RAD U PROSTORJI - NA OTVORENOM - NA NATKRITOM - SKUCENOM PROSTORU - NA VISINI - ISPOD ZEMLJE U ISKOPU UZ VISOKU TEMPERATURU
 U VLAZNOJ ZRAKU - U VODI - SA VODOM
 PRI NISKOJ TEMPERATURI PRI PRIKLADNOJ VENTILACIJI: DA - NE
 PRI NAGLI PROMJENAMA TEMPERATURE
 PRI POJAČANOM STRUJANJU ZRAKA
 BUKA VIBRACIJA - NISKO - VISOKOFREKVENTNE - PRI POVIŠENOM TLAKU
 PRI ŠTETNIM ZRAČENJIMA
 KEMISKE ŠTETNOSTI
 PRASINI
 IZLOŽENOST BIOLOŠKIM ŠTETNIM AGENSIMA IZLOŽENOST ALERGENIMA

RUKOVANJE EKSPLOZIVNIM MATERIJAMA RUKOVANJE LIKVIIDNIM I AVIOKOPNIM MATERIJAMA

IZLOŽENOST OZLUJEDAMA OD: RAZBOJENOG STAKLA

RAD IZISKUJE TJELESNE AKTIVNOSTI I POLOŽAJ TJELELA (IZRAŽENO U SATIMA ILI %): STALJANJE - SJE- DENJE - HODANJE - ČUCANJE - KLECANJE - LEZANJE - PRIGNUT - SAGNUT POLOŽAJ - CESTO SAGIBANJE

ZAKRETANJE TRUPA

BACANJE - NABIJANJE: ŠAKOM, PRSTIMA, NOGOM, ALATIMA

RAD S TERETOM: - DIZE RUCNO 5 KG - PRENOSI RUCNO 5 KG - NA UDALJENOST - 2 m, PROSJEČNO U SMJENI DIZE RUCNO 5 KG - PO RAVNOM - KOSINI - ZAKRČENOM - STEPENICA- MA - GURANJE - VUČENJE; POMOĆU DIZALICE — KOLICA

RAD ZAHTIJEVA: - RAD PRSTIMA - RAD ŠAKOM - KRETANJE PODLAKTICOM - KRETANJE CIJELE RUKU - KRETANJE IZNAD GLAVE

POTREBNE SENZORNE OSOBINE ZA RAD: - VID NA BLIZINU - VID NA DALJINU - BINOKULARNI VID - DUBINSKI VID - STALNI NAPOR VIDA: - (SITNI DETALJI, ČITANJE, PROJEKTIRANJE I SL.) U TRAJANJU OD 15 MIN. - PERCEPTIVNE SPOSOBNOSTI: BRZA REAKCIJA NA SLOŽENE VIZUALNE INFORMACIJE.

ADAPTACIJA NA TAMU - RASPOZNAVANJE BOJA - RASPOZNAVANJE NIJANSI

SLUH: - POTREBAN - NIJE BITAN, OSJET OPIPA: - POTREBAN - NIJE BITAN - RASPOZNAVANJE MIRISA: - POTREBNO - NIJE BITNO

POTREBNE PSIHOMOTORNE SPOSOBNOSTI I SVOJSTVA: OKULOMOTORNA, KOORDINACIJA, SPRETNOST RUKU - PRSTIJU - LAKOĆA IZRAŽAVANJA - RAZGOVJETAN GOVOR

EMOCIONALNA OTPORNOST: RAD SA STRANKAMA ODGOVORNOSTI, RUKOVOĐENJE, NOŠENJE ORUŽJA, OPASNOST, KONCENTRACIJA, PAMĆENJE, ADAPTIBILNOST, SOCIJABILNOST, SPOSOBNOST ORGANIZIRANJA, SPOSOBNOST RUKOVOĐENJA

MOGUĆNOST ADAPTACIJE MJESTA RADA: - POVREMENO - SJEDEĆE - STOJEĆE - U POKRETU MOŽE SE ISKLJUČITI: - DIZANJE - Prenošenje - GURANJE TERETA IZNAD 5 KG - USPINJANJE - ČUCANJE - PUZANJE - BACANJE - OSTALO

DA LI POSTOJE MOGUĆNOSTI RADA SA SKRACENIM RADNIM VREMENOM: DA - NE

OSTALE MOGUĆNOSTI: NEMA

Slika 10. Opći podaci s opisom poslova i radnih zadataka na radnom mjestu kristalograverke, 2022. *Osobni dokument kazivačice D.D.*

S obzirom na zahtjevnost i opasnost rada za strojevima, bila je obavezna i zaštitna oprema koju je tvornica osigurala radnicima: pregača, zaštitne naočale i gumene „narukvice“ kako ih naziva kazivačica D.D., koje su sprječavale slijevanje vode niz laktove. Žene s dugom kosom morale su imati zavezanu kosu i maramu preko kose kako im stroj ne bi povukao kosu. Također morale su nositi, kupljene u svojem trošku, kloppe s povišenim petama kako tijekom rada ne bi stajale u vodi:

„Nije bio lak posao zato što je bio u vodi jer da bi taj kamen koji je bio na tom stroju da bi mogao gravirati po njemu je morala kapat voda. A voda ti je curila po cijelim rukama. Onda smo imali recimo kloppe, zaštitne pregače, ali pregače su se jako brzo ono, procurile.“ (J.K., 22. 7. 2022.)

Unatoč zaštitnoj opremi, rad je bio fizički izrazito naporan, opasan i štetan za zdravlje. Pogon je bio iznimno bučan jer je u isto vrijeme za strojem radilo 200 žena. Kako bi „razbili buku“, u pogonu je često svirala glazba. Također, prilikom brušenja stvarala se staklena prašina. Ta prašina sadržavala je olovo jer je kristal bio pun olova. Funkcija mlaza vode bila je da se neutralizira to olovo i smanji prašina, no kristalograverke su unatoč tome redovito udisali čestice olova koji bi se nakupio u plućima te bi i oboljevale:

„Pošto staklo sadržava olovo koje ti udišeš i možeš se razboljeti na pluća, a onda ta voda sprečava neutralizira te čestice iz olova da te, ono ja sam saznala par puta gušiti... još me dida po noći vodio na hitnu nisam mogla disati onda uvati toliki kašalj, a ne možeš ništa iskašljati samo te tu guši i to traje tako tri, četiri sata po noći i onda se smiri i onda dobro. E jebi ga onda opet drugi dan. Zavisi i od rada kad sam radila velike vaze tu je puno rada trebalo i puno brusiti koji si udisao bez obzira što voda teče. Kod manjeg rada gdje su bile čašice i to bilo je manje toga onda, nije ti toliko smetalo.“ (D.D., 2. 11. 2019.)

Osim staklene prašine, postojala je opasnost i od težih fizičkih ozljeda ako bi prilikom brušenja stakleni predmet pukao. Ti puknuti predmeti išli bi na lom i otpis, a za kristalograferke je puknuće predstavljalo opasnost fizičke ozljede lica ili tijela jer bi krhotine eksplodirale. Kazivačica D.D. pamti situaciju kada je njoj stroj podvukao jednu vazu te često sanja taj događaj:

„A imala sam taj dan par vaza koje su bile velike vaze. I kada sam ja pritisla vazu gore na kamen, meni je nekako kamen tu vazu iz mojih ruku, ja sam nju držala još uvijek, podvukao pod sebe u bačvu i tu se ona razdvojila. Isuse, ja sam bila gotova. Brzo ugasim stroj. Onaj osjećaj gdje on nju vuče, a ja ju držim, a ne znam pustit jer se bojim ak ju pustim razbit će se i u oči će mi, uništiti će me, bogati.“ (D.D., 30. 7. 2022.)

Žene su bile spremne na situacije pružanja prve pomoći s obzirom da se često znalo dogoditi da komadić *šprene* odleti u oko. Tada bi žene jedne drugima vadile komadiće iz oka, a hitnu medicinsku pomoć su tražile kada to nisu mogle same izvaditi. O iznimnom tjelesnom naporu i opasnosti za zdravlje na radnom mjestu kristalograferke, ali i u *polirnici*, govori činjenica da se za rad na ta dva mjesta dobivao beneficirani radni staž:

„ (...) Imala sam beneficirani. Tko je kao graver radio taj je imao beneficirani. A imali su i u *polirnici* isto to što radi s kemikalijama. Ja sam imala tri mjeseca na godinu, a oni su valjda imali jedan ili dva nemam pojma za njih, imala sam beneficirano dok sam radila kao kristalografer.“ (D.D., 2. 11. 2019.)

Nakon što je izbrušeni matirani proizvod prošao kontrolu u *pakirnici*, išao je na poliranje u *polirnicu* gdje je dobivao zadnji sjaj. Gotov proizvod stavljao se u jedan veliki bubanj u kojem je moglo biti i do 150 čaša odjednom. Zatim se proizvod vrtio u mješavini tekućina i fluorovodične i sumporne kiseline kako bi se maknuo matirani *finiš* s proizvoda i dobio sjaj. Ovisno o kvaliteti stakla, pripremala se i tekućina. Bilo je važno znati točan omjer kiselina za pravilno poliranje jer bi se u protivnom krivim omjerom kristal mogao uništiti, čak i spaliti:

„On kad dođe kao sirovina on je onako mat, nema sjaja, a kad ga staviš u bubnjeve te plastične i puštiš da se to kao u veš mašini vrti, tada je to dobilo sjaj i kvalitetu. A ako si ti pogriješio ili nisi znao koji je sastav tog kristala, sirovine, mogao si čak i spaliti i da su bili rupe i uništiti.“ (N.J., 16. 6. 2022.)

Slika 11. Stroj za poliranje kristala, 1981. Preuzeto sa stranice:

<https://www.skvermagazin.com/kristal-dislocirane-fabrike/>

Kao i za *pakirnicu* i posao kristalograferke, za rad u *polirnici* morala se proći tromjesečna obuka. Kazivačica N.J. ističe kako je ona posao poslovođe u *polirnici* dobila zahvaljujući svom znanju njemačkog jezika, bez završene kemijske škole. Naime, Nijemci su bili ti koji su tada postavljali u funkciju („montirali“) *polirnicu* u *Kristalu*. *Polirnica* je otvorena 27. 7. 1980. godine. Jedan od razloga za otvaranje *polirnice* u *Kristalu*, bilo je rasterećivanje *polirnice* i skladišnog prostora u Zaječaru, čime se omogućila veća opskrba proizvoda kutinskom *Kristalu*.

Slika 12. Kazivačica N.J. sa Nijemcima prilikom otvaranja *polirnice* te bračnim parom Pačariz, 1980. *Privatna fotografija N.J.*

Kiselina je također bila štetna i opasna za zdravlje. S obzirom da je kiselina bila nagrizajuća, moralo se paziti kako ne bi došla u doticaj sa kožom jer bi u tom slučaju nagrizla odjeću i kožu. U slučaju prejake mješavine kiselina, ponekad su zaposlenici znali i izgubiti glas zbog udisanja te kiseline. Zbog toga je bila obavezna zaštitna oprema: maske, gumene rukavice i čizme iako N.J. ističe kako često nisu nosili zaštitnu opremu. U *polirnici* se radilo u tri smjene, a radilo se u timu. Kazivačica N.J. ističe kako je ona bila jedina žena u *polirnici*, a ostatak su bili muškarci. Prema tome, u svakoj smjeni bilo je oko tri muškaraca. Prva jutarnja smjena radila je od 6 do 14 sati, druga popodnevna smjena od 14 do 22 sata i treća noćna smjena od 22 do 6 sati. Četvrta smjena je bila slobodna. Za razliku od radnog vremena kristalografera i *pakirnice*, u *polirnici* su se tako radile i noćne smjene te tijekom vikenda, a radilo se na normu. Cijeli tjedan radio se jedan turnus primjerice jutarnja smjena, a idući tjedan drugi turnus. Takav način rada fizički je bio naporan te je kod pojedinaca uzrokovao i poremećaje spavanja. Za razliku od žena *Jugoplastike* kojima je smjenski rad u tri smjene i rad vikendima utjecao na teško usklađivanje obiteljskih obaveza s radom u tvornici (Blagaić 2012:246), kazivačica N.J. ističe da je uspješno usklađivala rad u tvornici s obiteljskim obavezama.

Slika 13. Kristalne čaše izrađene u *Kristalu* 1989. godine, 2019. *Fotografirala Doris Dautović.*

6. „Bilo je teško, ali bilo je najljepše“: nostalgija i sjećanje

Kristal je radnicima, pretežito ženama, pružio posao, obrazovanje, zaštitu i mnoge druge povlastice. *Kristal* je za radnike iz okolnih mjesta imao direktnu autobusnu liniju koja bi radnike vozila na posao i s posla svakoga dana. S obzirom da je jedan od ciljeva izgradnje tvornice u Kutini bio privući žene i iz okolnih mjesta i pružiti im radno mjesto, organizirani prijevoz pokazao se kao iznimno važan i vrijedan postupak. Prijevoz je bio organiziran putem suradnje *Kristala* sa Zavodima za zapošljavanje okolnih gradova i mjesta. Radnici i radnice su to iznimno cijenili što je vidljivo iz prikupljenih kazivanja bogatih pozitivnim reakcijama o tvornici, socijalizmu i organiziranim oblicima prijevoza. Tvornica je imala i najmoderniju opremu u to vrijeme. Tvornički restoran bio je opremljen najmodernijim stolovima i stolicama koji su se prema potrebi mogli sklopiti i pomaknuti te bi se na taj način dobio prostor za sastanke i proslave. Restoran je bio mjesto okupljanja za vrijeme ručka i mjesto za zabavna i poslovna okupljanja. Radni dan započinjao je kavom u tom restoranu. Također, u trajanju od pola sata, radnici su svaki dan imali kuhani obrok, *gablec*, u restoranu za koji su koristili bonove koje bi kupovali početkom mjeseca. Za kavu i mineralnu vodu su se također koristili bonovi. Kava se mogla piti i tijekom radnog dana, a u tom slučaju nosila bi se u pogon.

Slika 14. Opremljen restoran *Kristala*, 1979. *Album fotografija M. Todorovića, autor nepoznat.*

Tvornica je imala uredan sanitarni čvor s tuševima i toaletima, garderobe u kojima su se žene presvlačile te klimatizaciju. Kazivačice su istaknule kako je sve bilo čisto, uredno i održavano. Kroz kazivanja kazivačica provlači se usporedba „nekad i danas“. Prema njihovim navodima, rad u *Kristalu* donio im je mnoge povlastice, vodila se briga o radnicima te su bile zadovoljne i osjećale su se *sigurno*. Osim beneficiranog radnog staža, zaposlenice su imale sindikat i pravo na godišnji odmor, regres i dodatak na uzdržavanog člana obitelji (dijete). Preko sindikata su radnici mogli nabavljati i *zimnice* pa su u velikim količinama naručivali jabuke, kruške, krumpire i ostalo. Sve kazivačice su istaknule da su radom u *Kristalu* imale *sve*.

6.1. Odnosi u radnom kolektivu

Za uspješno poslovanje tvornice iznimno je bila bitna svakodnevna temeljita organizacija i suradnja. Radnici su morali poštovati određena pravila i redovito dolaziti na posao, bez kašnjenja. Prema riječima kazivačice D.D., za deset minuta kašnjenja na posao moralo se ostati jedan sat duže kako bi dnevna norma bila izvršena. U tvornici su muškarci pretežito radili na poslovima koji su zahtijevali fizički napor, poput nošenja kutija i održavanje, a ostale poslove radile su žene. Kao što je već istaknuto, žene su pretežito radile kao kristalograferke iako je i pokojni muškarac radio kao kristalografer. Prema podacima iz 1980. godine, u *Kristalu* je kao i u *Jugoplastici* (Jambrešić Krin i Blagaić 2013:48) 80% zaposlenih bilo žena tvoreći tako obje tvornice pretežito „ženskim“ tvornicama, a prosjek godina u *Kristalu* bio je 23 godine.²⁴ Prema tome vidljivo je da su najviše mlade žene nakon završetka

²⁴ Album fotografija M. Todorovića.

srednje škole ili samo sa završenom osnovnom školom dolazile raditi u *Kristal* koji nije zahtijevao stručnost već im je pružao potrebnu obuku kako bi mogle izvršavati svoje radne obaveze. Prema navodima kazivačica, žene su dobro zarađivale, a tvornica je vrlo dobro privređivala. U *Kristalu* su, s obzirom na suradnju općina i gradova Kutine i Zaječara, radile žene različitih nacionalnosti i manjina. Prema kazivačicama svi su bili u dobrim odnosima, poslovno i privatno, i nisu se pravile razlike. Za razliku od Šolte gdje su se ljudi zbog nedostatka radne snage u *Jugoplastici* doseljavali s kopna (Blagaić 2012:248), u *Kristalu* je radilo lokalno stanovništvo s područja općine Kutine.

Zahvaljujući dobrim i prijateljskim odnosima, radnici su uvijek mogli obratiti sindikatu za pomoć ili žaliti ako su imali kakvih poteškoća. Također na održanim sastancima sa direktorom tvornice, radnici su imali priliku razgovarati o raznim problemima koji su se uspješno rješavali. Kazivačica D.D. tako ističe kako se ona prvom direktoru Vujici žalila da je norma prevelika na što je direktor osobno došao u tvornicu kako bi provjerio njezin rad na temelju čega je zatim smanjio normu:

„Prvi se najviše razumio u to i plaće su bile dobre i mogli smo mu se požaliti i reći da je velika norma, baš sam mu ja to jednom na sastanku rekla da je velika i da ne možemo to napraviti, reko ja sam jedna ozbiljna žena i vi možete to doć vidjeti koliko ja mogu napraviti i on je došao. Poslije gableca eto njega k meni i pogledao je i on je meni spustio na pola toga.“ (D.D., 30. 7. 2022.)

Što se tiče osobnog dohotka, kazivačice su istaknule kako su bile zadovoljne svojom plaćom. S obzirom da se u pogonu radilo na normu, to je značilo da je plaća bila onolika koliko je koji pojedinac izvršio norme. Prebacivanjem norme za 20% moglo se zaraditi više. No, u slučaju kada bi par žena podiglo sebi normu za 50%, automatski se dizala norma i ostalima. Tako su se kristalograferke dogovarale da ne dižu normu kako bi svi mogli podjednako raditi i izvršiti normu, što pokazuje solidarnost koja je bila prisutna među radnicima. U situaciji kada žene ne bi mogle izvršavati teže poslove, njima se davao drugi posao ili neki predmeti koje je bilo lakše izraditi, a kada bi otišle na bolovanje posao ih je čekao. Tako je između zaposlenika tvornice uvijek postojala dobra suradnja i organizacija s ciljem dobre zarade i jednakih prava. Kazivačice su sve istaknule da su imale dobru i dovoljnu plaću za njihove potrebe te da su bile zadovoljne radnim uvjetima i s postupanjem prema radnicima. Kazivačica N.J. ističe kako nisu uspoređivali svoje plaće s muškarcima s obzirom da su muškarci radili fizičke poslove, na održavanju, ali smatra kako na istim radnim mjestima nije bilo razlike u plaći te da su svi podjednako zarađivali.

7. „*Kristal je bio obiteljska tvornica*”: etnografije rada i obiteljskog života

Osim što su radni odnosi i prava radnika bila iznimno dobra, u *Kristalu* su nastala mnoga prijateljstva, ali i brakovi. Prijateljstva su se stvarala za vrijeme *gableca* ili razgovorom sa kolegicom koja bi sjedila za susjednim strojem ili za istim stolom:

„Uvijek si nađeš krug žena s kojima ti možeš i tako kad smo imali te gablece, pojedemo i vratimo se za svoj stroj i tu se okupimo nas četiri, pet koje smo bliže, kako osjećaš prema nekome nešto i tako sam ostala dobra s nekima.“ (D.D., 30. 7. 2022.)

Kada je to bilo potrebno, prikupljao se novac:

„I pomagali smo jedni drugima ak je i trebalo da je netko bio u nekoj nevolji, da se nešto i dogodilo to se sakupljao novac, to se pomagalo, to nije bilo ovaj je bogat, ovaj je siromašan to je bila jednakost i svakome smo uskakivali.“ (N.J., 16. 6. 2022.)

Žene su često razgovarale o stvarima o kojima nisu mogle razgovarati kod kuće te su savjetovale jedna drugu. Dolazile su u tvornicu i u svoje slobodno vrijeme kako bi se družile, za njih nije bio problem doći ranije na posao ili ostati duže – druženje im je bilo važno i poticajno:

„Da, to nam je bila druga kuća. Kod kuće ako si imao problema to si isto mogao podijeliti sa svojim kolegicama i onda bi one našle neku utjehu ili te osnažile, a ne kao danas ta zavist da ti samo gleda da ti učini zlo i podmetne.“ (N.J., 16. 6. 2022.)

„Jedna stvar za *Kristal* je ta da su ostala velika prijateljstva. Ali stvarno velika. Strašno puno brakova je nastalo iz *Kristala*.“ (J.K., 22. 7. 2022.)

S obzirom da je *Kristal* za njih bio *drugi dom*, žene su prostorije – primjerice, dvorište tvornice - tretirale kao „svoje“ te je dvorište uvijek bilo uređeno, pokošeno i ukrašeno ružama. Osim druženja u krugu tvornice i privatno, sindikat je često svojim radnicima organizirao izlete. S obzirom na suradnju sa Zaječarom, radnici su čestu putovali u Zaječar, Sokobanju, ali bi također radnici iz Zaječara putovali u Kutinu. Tako su za malen iznos, a ponekad i besplatno, radnici autobusima putovali u Srbiju ili Hrvatsku, a posebno često i na Jadransko more.

Slika 15. Izlet „Kristalaca“ u Zaječar, nepoznata godina. *Privatna fotografija Š.D.*

U prostorima *Kristala* održavale su se kulturno-zabavne priredbe. Za „Kristalce“ je u hali tvornice 1981. godine, povodom Dana žena, održana izložba slikara amatera²⁵, a 1984. izložba ručnih radova²⁶. U restoranu tvornice su se, kao što je već spomenuto, održavala i razne proslave, posebice za praznike. Na Dan žena (8. ožujka) žene su na posao dolazile te su radile do deset sati, a nakon toga su u restoranu imali glazbu i zabavu te su dobivale poklone od tvornice. Kazivačica J.K. sjeća se kako su za Dan žena dobile kristalne posudice za bombone u obliku srca. Slavilo bi se i za ostale praznike, poput Nove godine. Iako su se u SFR Jugoslaviji slavili samo državni praznici, bilo je dozvoljeno družiti se i na katoličke blagdane:

„Sjećam se dok smo radili za vrijeme Jugoslavije, nije se slavio Božić u firmi. Nama je onda bilo najljepše, pogotovo druga smjena. Dodeš na Božić u drugu smjenu pa kolača, nitko nije, nitko ti u biti ni ne radi. Znali smo se pogostiti, podružiti bolje nego danas. Ali onda je to kao bilo zabranjeno, ali mi smo se ipak podružili možda i bolje nego danas kad je dozvoljeno.“ (J.K., 22. 7. 2022.)

U studenom 1980. godine, u organizaciji urednika RTV Zagreb, Ivana Gavrilovića, snimljena je emisija *Veselo večer* koja je pred radnicima u proizvodnoj hali kroz šalu i smijeh obuhvatila dio njihovog života i rada u tvornici, a na radiju se emitirala kao reklamna emisija.

²⁵ *Moslavački list*, 12. 3. 1981., str. 89.

²⁶ *Moslavački list*, 15. 3. 1984., str. 91.

Slika 16. Prikazivanje emisije *Veselo veče* u proizvodnoj hali, 1980. *Album fotografija M. Todorovića, autor nepoznat.*

Kristal je osiguravao i druženja radnika kroz sport, organizirajući malonogometni muški klub i ženski rukometni klub *Kristal* koji je postigao mnoge uspjehe.

Slika 17. Malonogometna muška momčad *Kristala*, 1984. *Privatna fotografija B.K., autor nepoznat.*

Slika 18. Ženski rukometni klub Kristal, 1980. *Album fotografija M. Todorovića, autor nepoznat.*

8. „*Kristal je mogao još raditi*“: predodžbe o budućnosti(ma)

Kristal je zahvaljujući dobroj organizaciji rada, složnom kolektivu te prvoklasnom proizvodu već u prvoj godini poslovanja postizao velike uspjehe na tržištu. Međutim, mnogi krivi upravljački potezi i problemi u suradnji s matičnom organizacijom u Zaječaru, kao i raspad tržišta Jugoslavije, bili su put prema kraju ove tvornice. Političke promjene, promjene u rukovodstvu i organizaciji tvornice, vidljive su i u promjenama naziva *Kristala* koji je kroz te faze mijenjao svoj naziv. Tako je naziv tvornice od otvorenja 1979. godine do 1990-ih godina bio *Fabrika stakla Zaječar*, *OOOUR-tvornica za doradu stakla i kristala Kutina*. Naziv se mijenja 1990. godine u *Kotena-Kristal*²⁷. Restrukturiranjem tvornice i organizacijom u nova poduzeća 1992. godine, mijenja naziv u *Cotylna THK d.d. Kutina*. U procesu privatizacije 1994. godine, *Cotylna THK d.d. Kutina* prenesena je na tri novoosnovana poduzeća-kćeri: *Kutina Kristal d.d. Kutina*, *Hidro cilindri d.d.* i *Hidraulika Kutina d.d.* koji je zadržan do 2000-ih godina. Nadalje u tekstu, iščitavajući izdanja *Moslavačkog lista*, uočavam probleme s kojima se *Kristal* suočavao u poslovanju. S obzirom da je većina dokumentacije vezana uz tvornicu *Kristal* uništena, kroz analizu medijskog diskursa pokušala sam rekonstruirati kontekst rada i propasti *Kristala* koji upotpunjujem kazivanjima radnica koje iznose vlastito življeno iskustvo.

Kristal je 1980. godine postizao dobre rezultate „zahvaljujući disciplini na radnom mjestu i velikoj volji za taj posao.“²⁸ Prema podacima iz *Moslavačkog lista*, *Kristal* je u periodu od rujna do prosinca 1981. godine, oborio rekorde u proizvodnji od početka rada tvornice, a

²⁷ Kotena je stari naziv za Kutinu iz 1273. godine (Kruhek 2002:122).

²⁸ *Moslavački list*, 28. 2. 1980., str. 66.

čak 85% proizvoda se izvezilo. Razlog tomu bio je smanjen broj bolovanja radnika i veći interes radnika za boljim osobnim dohotkom. Zahvaljujući dobroj proizvodnji dohodak je porastao za 33% pa je prosječna plaća trebala iznositi oko 8.160 dinara.²⁹ U radu prvih 9 mjeseci tvornice, poteškoće su bile vezane uz veliku stopu bolovanja zbog ozljeda na radu, bolesti i porodiljnog dopusta što je utjecalo na varijacije u proizvodnji.³⁰ Uspjehu *Kristala* je svakako pomogla i tadašnja politika, odnosno suradnja između Zaječara i Kutine:

„Ovdje je i politika bila ta koja je u to vrijeme dirigirala, Kutina nije mogla dobit lošu robu, moraš dobit prvu klasu i onda ćeš dobit dobar proizvod, to je sve dogovarano na razini općina.“ (Luka, 23. 8. 2022)

Tijekom prva tri mjeseca 1983. godine, privredna općine Kutine poslovala je u složenijim uvjetima te se zbog različitih aktivnosti i proizvodnje dionika kutinske privrede osobni dohodak također razlikovao. Prema podacima iz *Moslavačkog lista* za travanj 1982. godine, ukupna privreda *Kristala* u iznosu od 14.159 dinara bio je najniži prihod dionika kutinske privrede te je osobni prihod odnosno plaća radnika *Kristala* iznosila oko 8.551 dinara.³¹ Zbog niskih osobnih dohodaka i općenito varijacija u dohotku nezaposlene žene su izbjegavale zapošljavanje u *Kristalu*. Kako bi se popravio osobni dohodak kristalograferki, ideja je bila popraviti odnose sa matičnom organizacijom u Zaječaru i tražiti da i druga klasa obrađenog kristala ulazi u učinak što se do sad nije radilo iako su žene to tražile što je u konačnici utjecalo na nizak dohodak kristalograferki.³² No unatoč mnogim dugogodišnjim naporima da se popravi suradnja s matičnom organizacijom u Zaječaru, pokušaji su ostali neostvareni. Krajem 1987. godine, propitkivala se suradnja sa Zaječarom te se razmišljalo o mogućim rješenjima za nastavak proizvodnje, a time i za opstanak *Kristala*. Problemi su nastali zbog nedostatka sirovine iz Zaječara koji je dolazio u sve manjim količinama, a radnici za doradeni i obrađeni kristal nisu bili plaćeni:

„I znaš šta se još kod nas dešavalo, mislim to se ikad nije htjelo priznat, reć, ali to su činjenice, vraćao se šleper robe radi nečeg, nešto nije uredu. Znači mora se sve pregledat, prepakirat, ponovno poslat i kad smo mi to počeli prepakirati onda smo vidjeli da to zapravo nije naš proizvod. Znači matična tvornica u Zaječaru, njima je to bilo lakše poslat nama. Znači ispravljali smo njihove krive drine. I to se puno puta desilo.“ (J.K., 22. 7. 2022.)

²⁹ *Moslavački list*, 7. 1. 1982., str. 20.

³⁰ *Moslavački list*, 11. 11. 1982., str. 334.

³¹ *Moslavački list*, 7. 4. 1983., str. 97.

³² *Moslavački list*, 13. 12. 1984., str. 374.

Za vrijeme udruživanja poduzeća i preorijentacije poslovnoga programa 1990-ih, radnici su bili na neplaćenom, prisilnom godišnjem odmoru jer novaca za isplatu plaća nije bilo, iako je kutinski SIZ bespovratno osigurao novac za osobne dohotke za jedan mjesec ranije. *Kristal* je u tom trenu imao gubitak od 526 milijuna dinara te je kutinskoj banci (kasnije Privredna Banka Zagreb) dugovao preko 300 milijuna dinara s kamatama. Zbog dugovanja, žiro račun tvornice i žiro računi 400 radnika bili su blokirani.³³ Zajedničkom raspravom Kutine i Zaječara, ponuđena su tri moguća rješenja: nastavak poslovanja sa Zaječarom uz obavezno mijenjanje poslovnih odnosa, gašenje OOUR-a u Kutini ili povezivanje s drugim partnerom kao što je *Kristal Samobor*.³⁴ Zaječar je također bio u velikim problemima te je donesena odluka o izdvajanju *Kristala* od *Industrije stakla i kristala „Kristal“ Zaječar* pošto se prijedlog smanjenja radnika sa 410 na stotinjak smatrao neprihvatljivim jer bi tada 300 radne snage pretežito žena našlo na SIZ-u pa bi društveno-politička zajednica bila nužna osigurati u naredne dvije godine minimalne prihode. Zbog toga je odlučeno da se ide na izdvajanje od Zaječara i podmirenje međusobnih dugova te pokušaj povezivanja sa Samoborom što je trebalo osigurati dodatna kreditna sredstva i deblokadu žiro računa *Kristala*. Također je bilo dogovoreno da se obavezno mora pronaći rješenje za neisplaćene plaće koje u tom trenu nisu mogli pronaći. Sve dok je *Kristalov* žiro račun bio blokirani, plaće se nisu mogle isplatiti.³⁵ Za neisplaćene plaće radnika pokrenuta je akcija solidarnosti putem koje se nastojao prikupiti novac za radnike. Prema informacijama iz *Moslavačkog lista* na sastanku rukovodilaca društvenih djelatnosti u kutinskoj općini i na redovnom mjesečnom radnom dogovoru rukovodilaca privrednih djelatnosti, akcija solidarnosti nije dobila zamah, ali ni odbijanje te se tražio referendum i odgovornost za takvo stanje u *Kristalu*. U članku su također istaknuta i dva čvrsta razloga za spašavanje *Kristala*. Bilo je nužno pomoći radnicima dok se ne nađe rješenje. Isticalo se da se gašenje treba izbjeći jer bi to bila greška odnosno *Kristal* se morao pod svaku cijenu zadržati jer je on radio kvalitetno, a problem njegovog statusa nije bio u lošem radu, lošoj organizaciji i nesposobnom kolektivu već u nedostatku sirovine.³⁶ Sve ostalo je bilo uredu od dobrog prostora, opreme i dobrog tržišta kao i u ostalim kolektivima:

„Da, ali kažem počelo je s time što nismo mogli doći do svoje sirovine, bili smo prisiljeni i ovisni o njima i kasnije prisiljeni kupovati bilo šta.“ (J.K., 22. 7. 2022.)

³³ *Moslavački list*, 8. 10. 1987., str. 263-267.

³⁴ *Moslavački list*, 22. 10. 1987., str. 279-280.

³⁵ *Moslavački list*, 29. 10. 1987., str. 288.

³⁶ *Moslavački list*, 10. 12. 1987., str. 337-339.

„Počelo je propadat i eto, kvaliteta je bila loša i Zaječar je lošu robu slao i eto malo po malo i eto.“ (D.D., 30. 7. 2022.)

Općina Kutina je također pokušala pokrenuti proizvodnju kristala u Kutini, no zbog promjene vlasti tražila su se nova rješenja:

„Proizvodnja je morala stati jer u *Kristalu* nije bilo peći, mi smo htjeli napraviti i proizvodnju i nije tu Zaječar imao nikakvih problema, dapače, ali bio je jedan problem što je sirovina za kristal kvarcni pijesak. Tog pijeska ima u području Međurića i prema Bijelom, ali na taj kvarcni pijesak je Lipik kao tvornica stakla dobio nekakvu državnu koncesiju. I na tim razgovorima, mi smo bili blizu da dobijemo taj dio jer je nešto i pripadalo općini Kutina od tog područja, ali već je to bila 90-ta i promjena vlasti i išlo se sve kao sve što se radilo prije ne valja, mi ćemo sad to bolje, a zapravo... loše.“ (Luka, 23. 8. 2022.)

Tako se u *Moslavačkom listu* ističe da bi: „ukidanje takvog kolektiva samo zato jer je u trenutnim poteškoćama bio društveni „skok na glavu“ koji bi kasnije bilo teško objasniti, a još teže opravdati.“³⁷ Drugi problem gašenja *Kristala* bio je vraćanje 400 radnika sa zakonskim pravom na određenu naknadu osobnog dohotka u trajanju jedne do dvije godine na SIZ. Solidarnost *Kristalu* iskazalo je 20-tak kolektiva, pretežito manje organizacije kutinskih društvenih djelatnosti koje su uplatile novac za *Kristal* s razmišljanjem da bi se jednog dana i oni mogli naći u istoj situaciji kao *Kristal*.³⁸

Procjenom situacije, odlučeno je da *Kristal* ima sve uvjete za *normalan rad*, proizvodnju i plasman svojih proizvoda jer ima modernu opremu, dobar radni prostor, stručno osposobljenu radnu snagu i interes za proizvode, pretežito stranog tržišta. Kako bi se riješila financijska situacija *Kristala*, bilo je potrebno naći sanatora za 526 milijuna dinara koliko je iznosio gubitak u 1986. godini jer je pokrivanje lanjskog duga bio osnovni i jedini uvjet Privredne Banke Zagreb za odobrenje kredita koji su bili potrebni za pokretanje proizvodnje i izvršavanje obaveza prema dobavljačima i ostalima. Tu su također bila i dugovanja te potraživanja prema tvornici u Zaječaru koja se pritisnuta svojim nevoljama doslovno odrekla kutinskog *Kristala*.³⁹ *Kristal* tako postaje samostalna organizacija, a sklopljenim ugovor sa skopskim *Kristalom* o isporuci sirovina pronađena su sredstva za sanaciju gubitka iz 1986. godine čime se deblokirao račun. No ipak, žrtve su bile velike, oko 130 radnika postalo je tehnološki višak. U sanacijskom programu naznačene su realne mogućnosti proširenja poslovnih odnosa sa proizvođačima kristala poput *Kristal Samobor* i *Staklana „Boris Kidrič“*

³⁷ *Moslavački list*, 10. 12. 1987., str. 339.

³⁸ *Moslavački list*, 10. 12. 1987., str. 337-339.

³⁹ *Moslavački list*, 17. 12. 1987., str. 347.

iz Rogaške Slatine. Razlog za probleme u *Kristalu* su, čini se, bili neprecizno definirani odnosi matične organizacije i *Kristala* te nepoštivanje poslovnih odnosa što je u konačnici rezultiralo sudskim sporom između *Industrije stakla i kristala Zaječar* i *Kotena Kristala*.⁴⁰ Činilo se kako je ovaj novi dogovor doveo *Kristal* u stabilno stanje. Prema podacima iz siječnja 1989. godine, radna organizacija *Kotena-Kristal* imala je dovoljno sirovina, osigurano tržište, dobru proizvodnju i plasman proizvoda što je ukazivalo na dobru budućnost 304 zaposlenih te se činilo da su najteži dani prošli. Unatoč „trenutnoj“ stabilnosti, *Kristal* je i dalje bio na lošem glasu kao tvornice u kojoj se sve temelji na jakim fizičkim naporima i slabim plaćama pa su mnogi nezaposleni zaobilazili zapošljavanje u *Kristalu* te radije prelazili u *SELK* ili *Petrokemiju*.⁴¹ No ipak, novi dogovor nije dugo trajao te nije uspio osigurati dobru budućnost *Kristala* jer su sirovine iz Rogaške Slatine bile treće klase:

„Onda je *Kristal* još pokušao i probali su sirovinu dobiti iz Rogaške, iz Češke iz Bohemije jer su oni isto veliki proizvođači. Međutim nitko od njih nije si htio praviti veliku konkurenciju tako da smo mi ubiti dobivali treću klasu robe od koje se trebalo kao sad napraviti nešto i to je teško, to ne ide. Samim time sirovina je skupa, a krajnji proizvod je skup, ali ne može dobiti tu cijenu i tako je to malo po malo otišlo.“ (J.K., 22. 7. 2022.)

„Nismo mi s njima stalno radili, kad je njima trebalo. Mi smo za njih radili možda mjesec, dva. Ne neke godine. U 90-ima tako da to nije bila neka teška suradnja.“ (D.D., 30. 7. 2022.)

Čini se da je Zaječar donio mnogo pogrešnih odluka jer su Kutinčani skidali stare etike sa proizvoda kako bi se riješili nagomilane robe iz skladišta, a proizvod prodavali pod novim imenom *Kotena-Kristal*.

Slika 19. Stara etiketa *Kristal Zaječar* i nova etiketa *Kotena-Kristal*, 2022. Fotografirala Doris Dautović.

⁴⁰ *Moslavački list*, 21. 1. 1988., str. 10.

⁴¹ *Moslavački list*, 26. 1. 1989., str. 11.

Jedina poveznica kutinskog *Kristala* i Zaječara u tom trenu bili su sudski sporovi.⁴² Krajem 1990. okončan je petogodišnji spor između *Industrije stakla i kristala Zaječar* i *Kotena Kristala* te je sud oslobodio *Kristal* od obveza prema matičnoj organizaciji. Ta odluka donijela je veliko olakšanje *Kristalu* te se izlazak ih svih problema nalazio u izvozu na zapadno neeuropsko tržište te u Ameriku.⁴³ Ipak, tri mjeseca kasnije, u travnju 1991. pojavili su se novi problemi. *Kotena Kristal* tada posluje u sastavu holding kompanije *Fema* iz Bjelovara koja je u *Kristal* uložila novac jer je prošlogodišnja proizvodnja ponovno bila na gubitku te plaće iz 1990. nisu bile isplaćene. Razlog za gubitak bilo je loše sklopljeni posao izvoza u Sjedinjene Američke Države u vrijednosti oko 300 000 dolara, a do raskida suradnje došlo je zbog izvoza loše ne prekontrolirane robe što je tvornicu dovelo pred stečaj. Plan se odnosio na nastavak proizvodnje za zapadno tržište Europe, Sjedinjenih Američkih Država i Japana te brušenje tvrdog kristala, a sirovinu je trebalo uvoziti iz Čehoslovačke, današnje Češke.⁴⁴ Nažalost, suradnja sa *Femom* nije uspjela te je u lipnju 1991. godine općinska vlada poslala zahtjev Ministarstvu industrije Republike Hrvatske za pokretanjem stečajnog postupka. Otpušteno je 250 radnika, a u tvornici su ostali raditi samo čuvari.⁴⁵ Ono što je zanimljivo, što ističu i same kazivačice jest nedostatak stručnog kadra i neadekvatno vodstvo čije je neznanje utjecalo na stvaranje loše situacije u *Kristalu*:

„To ti se počelo kuhat prije rata, a vjerojatno i loše vodstvo ja bar mislim. Kad pogledam kakvi su nam bili direktori to po meni nisu bili kompetentni ljudi za to, ja tako mislim.“ (J.K., 22. 7. 2022.)

U nadi da će tvornica ponovno proraditi, od 1. 2. 1992. godine, *Kristal* ulazi u dioničko društvo s *Prvomajskom* i *SELK-om*. U dijelu bivšeg prostora *SELK-a* postavljale su se instalacije za brušenje kristala te je bilo previđeno vratiti oko 70 radnica, a potom se broj trebao povećati na 120.⁴⁶ *Kristal* je trebao nastaviti sa proizvodnjom u manjem i funkcionalnijem prostoru. *Tvornica hidraulike i kristala „Cotylna“ d.d. Kutina* je nakon pretvorbe *Kristala* u dioničko društvo kupila nekadašnju tvornicu *Kotena-Kristal* koja se nalazila u stečaju preko kredita za razvoj općine Kutina. Tako je došlo do spajanja *Tvornice alatnih strojeva Prvomajska* i *Kotena Kristala* u studenom 1992. godine s dva različita proizvodna programa.⁴⁷

⁴² *Moslavački list*, 14. 9. 1989., str. 168.

⁴³ *Moslavački list*, 10. 1. 1991., str. 4.

⁴⁴ *Moslavački list*, 25. 4. 1991., str. 40.

⁴⁵ *Moslavački list*, 27. 6. 1991., str. 72.

⁴⁶ *Moslavački list*, 23. 1. 1992., str. 20.

⁴⁷ *Moslavački list*, 5. 11. 1992., str. 142.

„...i onda je Matilica taj zadnji direktor uzeo te dionice i onda je to bilo njegovo, eto valjda je poslije preprodao *Prvomajskoj* nemam pojma ili je *Prvomajska* počela. *Prvomajska* ti je zadnje dvije godine bila s nama u sklopu, oni su radili svoje nisu bili graveri. Oni su imali svoje radnike...“ (D.D., 2. 11. 2019.)

„Tko je htio, oni su dali na prodaju dionice. Taj Mastilica direktor je kupio, kupio je ovaj jedan šef, što je bio šef u *polirnici*. On je kupio, još su neki kupili, ali to nije vrijedilo više skoro niš, nit posla nije bilo ni niš.“ (D.D., 30. 7. 2022.)

„I onda je počela privatizacija i onda su pojedini, znači direktor *Kristala* je recimo uzeo otkupio pa je tu bio naš sindikalni predstavnik koji je isto tako. Normalno to su bile takve privatizacije da je recimo direktor, znam da je direktor založio svoj stan koji je bio u otplati koji nije ni bio njegov, sindikalac je založio neki tamo ranč koji nije imao vrijednost.“ (J.K., 22. 7. 2022.)

Općina Kutina je tako postala djelomični vlasnik *Cotynne THK d.d. Kutina*, a kasnije se podjelom općine podijelilo i vlasništvo te su suvlasnici bili grad Kutina i općine Popovača i Velika Ludina.⁴⁸ U tvornici je obnovljen program brušenja kristala i počela je proizvodnja hidrauličnih dijelova za domaće traktore te je u *Kristal* vraćeno 130 zaposlenika sa Zavoda za zapošljavanje (nekadašnjeg SIZ-a).⁴⁹ No ipak je u *Kristalu* nastavljena i daljnja tradicija neisplaćenih plaća te su radnici *Kristala* od 11. 2. 1994. godine štrajkali.

Borba za neisplaćene plaće započela je kratkim štrajkovima upozorenja na kojima im je bilo obećano ispunjenje zahtjeva. Zahtjevi su bili isplaćivanje zaostalih plaća te naknade za prijevoz (zadnja plaća je bila u prosincu 1993. godine), nezadovoljstvo jer je *Kristal* iz društvenog pretvoren u dioničko društvo, a radnici nisu bili upućeni u svoja prava i mogućnosti, niti informirani o pretvorbi te nisu mogli sudjelovati u otkupu dionica te je samo jedan dio radnika uspješno kupio dionice.⁵⁰ Također, istaknuli su da je i cijena dionice u iznosu od 1000 njemačkih maraka za radnike bila previsoka, što je prema sindikatu *Kristala* upućivalo da dionice nisu niti bile predviđene za otkup od strane radnika već za firme i pojedince koji su imali nekakvu vrstu interesa za *Kristal* za koje je taj iznos bio malen. Štrajkalo se i protiv neutvrđenih kriterija za slanje radnika na čekanje i određivanje tehnološkog viška.⁵¹ Prema podacima sindikalnog povjerenika u *Kristalu* je od 286 radnika, njih 120 bilo na čekanju. Također je rečeno da je procijenjena vrijednost imovine *Cotynne* bila preniska.⁵² Kazivačice ističu da su u to vrijeme sudjelovale u štrajku zbog neisplaćenih plaća te su imale osjećaj kako

⁴⁸ *Moslavački list*, 12. 10. 2000., str. 138.

⁴⁹ *Moslavački list*, 5. 11. 1992., str. 142.

⁵⁰ *Moslavački list*, 18. 2. 1993., str. 12.; 10. 2. 1994., str. 23.

⁵¹ *Moslavački list*, 27. 1. 1994., str. 10.

⁵² *Moslavački list*, 24. 2. 1994., str. 26.

nitko ne stoji iza njih odnosno da se same bore, a grad Kutina ih ne podupire. Potporu nisu imale niti od tadašnjeg direktora, koji ih je ponižavao i vrijeđao, a smatraju da je činjenica da je u *Kristalu* bila pretežito ženska radna snaga bila jedan od mogućih uzroka za izostanak potpore:

„Je kad nam je došla voda do grla znači nema plaće, jesmo se mi digli i štrajkali smo i baš smo bili odlučni. To je bilo prije rata još dok je bio direktor Misirača i znam da je bilo jako gadno i nismo htjeli raditi. Ja sam za vrijeme štrajka naučila heklat. I onda smo, sjećam se bili smo u tom restoranu i on je došao i vrijeđao nas je, ponižavao jer to su bile žene. To je bio veliki problem jer su to bile pretežito žene. Tih nekoliko muškaraca su bile više žene nego muškarci. I dok je recimo kad je bio problem sa tvornicom (Petrokemija) sindikat izašao na ceste, izašlo je pola Kutine iza tog sindikata. A iza nas nije imao tko. Mi smo bili prepušteni sami sebi. Taj sindikat je bio ono preslab. Sjećam se da nas je taj direktor Misirača zvao guske, ono svašta.“ (J.K., 22. 7. 2022.)

„Ali ništa od toga, tko će tebe saslušat. Još se cijela Kutina sprdala od nas. Šta mi sad odjedanput, žene u *Kristalu* se bune, njima nije dobro, a mi već gotovi, zatvoreni. Još je nama direktor taj rekao vidjet ćete vi da ćete, on je bio taj treći direktor koji je mislio da će *Kristal* izvuć iz problema, *Kristal* će raditi punom parom i onda je rekao vidjet ćete vi još će mnogi tražit posao u *Kristalu*. A ono mislim si kurac. Sve zatvoreno, propalo.“ (D.D., 30. 7. 2022.)

Štrajk tako 28. 4. 1994. godine postaje najdužim štrajkom u Hrvatskoj u to vrijeme. Postignut je polovičan dogovor o isplati plaća i drugih novčanih potraživanja, a dani provedeni u štrajku su trebali biti plaćeni po zakonskoj minimalnoj plaći i to u roku od tri mjeseca nakon ponovne proizvodnje. Suglasnost u načinu iskazivanja trajnog viška radnika nije postignuta te su se radnici bojali da će biti otpušteni oni koji su štrajkali.⁵³

Kao što sam već spomenula, kupovinom *Kotena-Kristala* od strane *Cotynne THK d.d. Kutina*, općina Kutina postala je djelomični vlasnik, a podjelom na grad Kutinu i općine Popovaču i Veliku Ludinu, podijelilo se i vlasništvo. U daljnjem postupku privatizacije 30. 6. 1994. *Cotynna THK d.d. Kutina* prenesena je na tri noovoosnovana poduzeća-kćeri: *Kutina Kristal d.d. Kutina-Hidrocilindri d.d. i Hidraulika Kutina d.d.*⁵⁴ Štrajk konačno završava u lipnju 1994. nakon 135 dana, a zahtjevi radnika za neisplaćenim plaćama i potraživanja nisu ostvareni te su radnici na Općinskom sudu u Kutini pojedinačno tužili poslovodstvo zbog neisplaćenih plaća i drugih potraživanja, ali se poslovodstvo tri puta nije pojavilo na sudu. U konačnici, sudskim sporom određeno je da je poslovodstvo dužno isplatiti plaće svojim radnicima:

⁵³ *Moslavački list*, 28. 4. 1994., str. 42.

⁵⁴ *Moslavački list*, 12. 10. 2000., str. 138.

„(...) onda smo se mi sastali i *Prvomajska* je u to bila uključena jer njima isto nisu plaćali, da svi podnesemo tužbu protiv toga čovjeka i onda je nama advokat rekao čujte vi kao grupno ne možete to napraviti nego kao pojedinačno možete tužiti toga stečajnog upravitelja (stečajni upravitelj je bio upravitelj Feme iz Bjelovara), ali to vam se ne isplati. Više će vas koštati advokat nego koliko je on vama dužan. A na kraju smo čuli obavijest od njega, kakti on je javio da i on mora od nečega živjeti. Od tih novaca što je on nama trebao isplatiti on je sebi otvorio radnju u Bjelovaru sa motorima, autima i šta ja znam. I tak je to eto i dan danas, moje pare su u toj radnji i ja dan danas još nisam dobila to. Na kraju nismo dobili ništa. (D.D., 30. 7. 2022.)

Kazivačica J.K. ističe da njoj nisu ostali dužni, a kazivačica D.D. spominje kako je sudskim sporom uspjela dobiti nešto novaca, ali da su joj i dan danas dužni otprilike 2.000,00 kuna, a drugima i do 10.000,00 kuna. :

„Ovo što je bila neplaćena cijela jedna godina kad je bio rat, 91. i onda još između kad sam išla tobože radit još šest mjeseci pa opet ne radiš i to. Toga se nakupilo. I onda sad još dan danas, oni su meni ostali dužni kao po onome starome 2.000 kuna.“ (D.D., 2. 11. 2019.)

Novonastala poduzeća trebala su preuzeti dio radnika, a tvrtka *Cotynna* se, koja je bila u stečaju, ugasila.⁵⁵ No unatoč tome, strah štrajkaša se nažalost ostvario te je 12. 1. 1995. na adrese 19 radnika poduzeća *Hidraulika-Kutina* stiglo rješenje o otkazu jer se nisu pojavili na radnom mjestu 5 dana. Od 29 zaposlenih ostalo ih je 10, a ostali koji su bili u štrajku dobili su otkaze. Tadašnji direktor izjavio je da su radnici nedisciplinirani i neradnici, što je radnike *Cotynne*, koji su mu najviše vjerovali, povrijedilo. Oni su samostalno preselili poduzeće na novu lokaciju i radili prekovremeno subotom i nedjeljom, a za „nagradu“ su umjesto *božićnice* dobili otkaz i epitet neradnika.⁵⁶ Glavni direktor iz Samobora je rekao radnicima da će, ako dovrše robu do Nove Godine, dobiti nagradu. Radnici su se okupili i radili prekovremene te su uspjeli isporučiti robu prije Nove Godine, a nakon praznika svi su dobili otkaz. Čuti od direktora epitete poput *neradnik* za njih je zaista bilo teško. Kazivačice ističu da motiv za pretvorbu *Kristala* u dioničko društvo i proces privatizacije nije bio *spašavanje Kristala*, već *brzo bogaćenje*.

⁵⁵ *Moslavački list*, 24. 6. 1994., str. 64.

⁵⁶ *Moslavački list*, 12. 1. 1995., str. 4.

„Onda se poslije *Kristala* mnogo drugih po Hrvatskoj počelo zatvarat. Sve je u toj tranziciji pošlo kvragu. Privatizacija u privatne džepove. Još i danas mi je dužan novaca, ne samo meni, svima nama. Dobila sam papir napismeno koliko je kome dužan taj čovjek. I ništa propalo sve. On se obogatio i nitko ga više nije pitao jer je ovaj advokat rekao samo pojedinačno ga možete tužiti, a advokat će vas koštati 10 000 kuna za one dve što je dužan i još pitanje kad ćete ih dobit tak da smo svi mi na kraju odustali. Da je njega država pritisla da to plati drugima, ali tko će ga pritisnut?“ (D.D., 30. 7. 2022.)

Zadnji „pokušaj spašavanja“ *Kristala* odvijao se tijekom 2000. godine - ujedinjenje proizvodnje kristala u Samoboru i dorade u Kutini, Vrgorcu i drugim mjestima. Vlada i Hrvatska gospodarska komora nisu pokazali interes te su se okrenuli slovenskoj Rogaškoj Slatini. *Kristal* je tako postao zastupnik Rogaške Slatine. Slovenci su namjeravali kupiti postrojenja u Samoboru. Pregovarali su i sa Privrednom Bankom Zagreb o kupovini *Kristala*. Nekretnine *Kristala* su tada bile pod hipotekom banke koja je htjela prodati i susjedne prostore *Hidrocilindra* koji je tada bio u stečaju. U Kutini je u tom trenu radilo 8 radnika na kemijskom poliranju i prodaji kristala na hrvatskom tržištu. Slovenci su htjeli u svoj poslovni plan uklopiti i tri privatne male brusionice u Hrvatskom Zagoru i Dalmaciju-Kristal u Vrgorcu. Plan je bio oživljavanje hrvatskog tržišta za prodaju diljem Jadrana i područje Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja. U tim planovima je *Kutina-Kristal* trebao biti glavni distributivni centar za Hrvatsku sa oko 15 radnika.⁵⁷

„I onda je oko 2000. taj isti sindikalac, tu negdje su pokušali opet jer se sjećam da su me pozvali, kao ići ću raditi, mislim da je početak bio 15.10. a ja sam dan prije, nedjelja je bila i penjala se na kuću pala i strgala ruku i nikad se više nisam vratila. I onda su se prodavali strojevi jer su to bili, ako si negdje vidjela sliku, to je puno željeza, teško.“ (J.K., 22. 7. 2022.)

Iako se u tom povezivanju tada vidjela budućnost poslovanja *Kristala*, ostvarenje duže stabilnosti nije se dogodilo. Bivšoj tvrtki ostalo je oko 3 milijuna kuna dugovanja, a Trgovački sud u Zagrebu je nastojao od poduzeća-kćeri namiriti dug. Prodajom poduzeća *Kutina-Kristal d.d.* Slovencima i mijenjanjem vlasničke strukture, nestale bi obaveze *Cotynne THK d.d.*, a time bi se onemogućila isplata dugovanja radnicima. Ono što se u *Moslavačkom listu* iz listopada 2000. ističe je i pitanje tko je u to vrijeme bio vlasnik *Kristala*, to je bilo nepoznato, i postavljalo se pitanje temeljem čega je taj nepoznati vlasnik dobio vlasništvo. Konačna odluka bila je prestanak rada *Hidrocilindra* te prodaja strojeva i prostora kako bi se pokušao namiriti dug

⁵⁷ *Moslavački list*, 28. 9. 2000., str. 128.

vjerovnicima. Najveći vjerovnik bila je Privredna Banka Zagreb koja je na osnovi plasiranih kredita imala založeno pravo od 12 milijuna kuna.⁵⁸

Pregledom navedenih ideja i pokušaja „spašavanja“ *Kristala*, možemo uočiti da se u gotovo svim pokušajima krila *vizija budućnosti - vizija Kristalove budućnosti*. Ovdje dakle govorimo o vizijama povijesno specifičnih i političkih ljudi za blisku budućnost kroz koje se zahtijevaju intervencije u društvu (Gulin Zrnić i Poljak Istenič 2022:153). Također prema kazivanjima, saznajemo da je bilo i drugih raznih pokušaja pisanih strategija i planova kojima se *Kristal* nastojao zadržati iako ona nisu nikad provedena. Dakle govorimo o pokušajima i vizijama koje su imali šansu za ostvarenje u prošlosti, no, ipak su ostali neostvareni. U svim planovima, idejama i rješenjima cilj intervencije bio je nastavak poslovanja tvornice *Kristal*. O skrivenim motivacijama za spašavanje *Kristala* teško je govoriti, no ono što se ističe, a spomenuto je i u samom tekstu, su dva važna razloga za spašavanje *Kristala*: njegova društvena, simbolička i ekonomska važnost za grad i okolicu te kvaliteta rada. Tu je važan i prostorni kontekst s obzirom da su buduće vizije budućnosti *Kristala* bile važne za regionalnu društveno-političku egzistenciju.

Kazivači smatraju kako se tijekom svih pokušaja „spašavanja“ *Kristala* mnogo toga skrivalo. Ističu kako je proces tranzicije i privatizacije bila radnicima nada, očekivanje, motiv oko kojega su vjerovali da će se ubrzo vratiti na posao i da će tvornica ponovno proraditi, no drugima je bila prilika za privatno bogaćenje. Nepovjerenje u formalne sustave, u sustave moći i u donositelje odluka, netransparentnost ekonomskih praksi i poslovanja, informacija i planova, bila je uobičajena praksa u tranzicijskoj ekonomiji:

„Redistribucija stvorenoga društvenog kapitala, vlasničkih prava i s njima izravno povezane ekonomske moći koja se očitovala u procesu privatizacije pružila je sudionicima neslužbenog gospodarstva neke od najsnažnijih motivacija i poticaja za djelovanje jer su proces smatrali jednokratnom prilikom za bogaćenje.“ (Čučković 2002:248)

Radnici *Kristala* nisu bili upućeni u promjene iz društvenog u dioničko društvo te u tom procesu nisu mogli sudjelovati. Tijekom svih pokušaja isplate neisplaćenih plaća, isplata nije u potpunosti izvršena za sve radnike. Većina radnika nadala se da će *Kristal* opstati te da će „biti bolje“, živjeti u neznanju što se zapravo iza kulisa događalo. Tihana Rubić je u svojoj studiji o

⁵⁸ *Moslavački list*, 7. 12. 2000., str. 150.

nezaposlenosti i propadanju poduzeća u tranzicijskoj Hrvatskoj, donijela slične podatke do kojih je došla kroz razgovor s bivšim radnicima: „(...) Prvo jedno vrijeme primaš minimalac, a onda mjesecima ne primaš plaću i to je onda gotovo. Misliš-bit će bolje pa čekaš da vidiš što će se desiti” (Rubić 2017:246).

Ovdje možemo govoriti o konceptu *nade* koji je prisutan u kazivanjima. Čitajući „između redaka“ kazivanja, moguće je uočiti nadanje i zamišljanje budućnosti. Radnice su zapravo cijelo vrijeme promišljale i planirale budućnost *Kristala*, ali i vlastitu budućnost. Za vrijeme čekanja na prisilnom godišnjem odmoru i bez neisplaćenih plaća, vjerovala su kako će se situacija popraviti te da je situacija privremena. Ovdje također možemo vidjeti i karakteristične emocije poput straha, nesigurnosti i tjeskobe u tom vremenu čekanja, koje su dodale dublju dimenziju percepciji njihovih budućnosti (Gulin Zrnić, Poljak Istenič 2022:149). Stvaranje novih stabilnih ugovora o nabavljanju sirovina, kazivačice su istaknule ključnim postupkom za nastavak proizvodnje *Kristala*. Na taj način planirale su svoje budućnosti i nadale se pozitivnom ishodu. Čak i sada, kada ponovno govore o pokušajima spašavanja *Kristala*, ističu kako je/bi stabilan ugovor o nabavi sirovina osigurao/mogao osigurati budućnost tvornice. Lakše je možda, objasniti njihova kazivanja kroz opis kondicionala drugog, *bila bih radila u Kristalu*. Ovdje dakle vidimo njihova razmišljanja o tome što se moglo dogoditi, ali nije, što tek sada mogu vidjeti dok se u prošlosti moglo dogoditi, dakle govorimo o *multitemporalnosti*.

Unatoč nesigurnosti i strahu, radnice su do samog kraja vidjele „svjetlu“ budućnost *Kristala* za koju su se požrtvovno i zalagali, radeći prekovremeno kako bi ostvarile svoju viziju budućnosti u kojoj *Kristal* i dalje radi, a one imaju siguran posao. Možemo reći da su tim pokušajima nastojale održati svoje mjesto u društvu i pokušale spriječiti marginalizaciju. Motivacija za planiranjem budućnosti vidljiva je i u shvaćanju značenja gubitka posla za žene: „Gubitak je za njih materijalno (osiromašenje), političko (gubitak prava), socijalno (gubitak statusa), simboličko i fizičko“ (Vodopivec 2022:6). Tu se dakle ne govori samo o gubitku podrške okoline, već i o gubitku vlastitog sebe (ibid), a dodala bih – i gubitku budućnosti koja se priželjkivala, a koja se nije dogodila.

Kazivačice opisuju dobre radne odnose s direktorom i ostatkom tvornice, dobre i redovite plaće i druženja organizirana u prostorijama tvornice. Radnici su bili hvaljeni i poznati kao kvalitetni radnici. No, to je bilo prije 1990-ih godina. Tijekom privatizacije, radnici su izgubili povlastice te nisu dobivali plaću. Osim izostanka plaće i ostalih povlastica, a neisplaćene plaće nikada im nisu niti naknadno plaćene, vidljiva je i promjena u radnim odnosima - direktor je napadao i vrijeđao radnice. Ono što je najviše povrijedilo i razočaralo

radnike bila je izjava direktora Bazine, u kojega su imali najviše povjerenja, da su neradnici. Tako je s nesigurnošću, nepovjerenjem, nezaposlenošću i tugom završio život nekadašnjih „Kristalaca“. Istu sudbinu kao i „Kristalci“ dijelile su i radnice u tekstilnoj industriji i u mnogim drugim propalim industrijama.

Većina dokumentacije *Kristala* je uništena. Ratna situacija, promjene vlasti, politike i političke strukture te ideološke podjele utjecale su na rad i zatvaranje. Smatralo se kako je sve što je napravljeno za vrijeme SFR Jugoslavije loše, a sve novo u Republici Hrvatskoj dobro. Zbog toga je jedan od mogućih razloga za uništavanje dokumentacije prema kazivaču Luki bila suradnja između Zaječara i Kutine: „Onda se brišu i tragovi, treća generacija onda o tome ne zna ništa. A to nije tako davno bilo“ (23. 8. 2022.)

Ovdje govorimo o *vizijama budućnosti Kristala* koje se direktno tiču i *vizije budućnosti* grada Kutine. U vizijama budućnosti političkih i specifičnih ljudi te radnika, *Kristal* je morao opstati. Spašavanje *Kristala* oblikovalo je viziju u kojoj radnici zadržavaju svoja prava i položaj u društvu, a *Kristal* rješava problem nezaposlenosti žena u gradu. Nažalost te vizije su imale šansu u prošlosti, ali se ipak nisu ostvarile što je vidljivo u sadašnjosti. Neostvarenost tih *vizija* utječe i na trenutne vizije budućnosti grada. Vizije budućnosti zapravo se ponavljaju. Strah, neizvjesnost i svakodnevne promjene utječu na oblikovanje današnje vizije grada koja među radnicima *Petrokemije* i građanima, slično vizijama budućnosti radnika *Kristala*. Ponovno iste emocije oblikuju *vizije* u kojima se promišlja o budućnosti grada bez industrije, bez *Petrokemije*. Poslovni pokušaji i pokušaji grada za spašavanje *Petrokemije* također utječu na percepciju budućnosti. Početkom godine predodžbe su bile usmjerene prema nastavku uspješnog rada *Petrokemije* potpisivanjem ugovora s novim poslovnim partnerima dok su danas *vizije* usmjerene prema tjeskobi i nezaposlenosti. Industrija u Kutini ima svoje mjesto u percepciji budućnosti grada, u političkoj, gospodarskoj i društvenoj viziji grada. Iako je industrija za vrijeme SFR Jugoslavije u Kutini diktirala vizije budućnosti i razvoj grada, ona i danas unatoč novim mogućnostima, ima najveću ulogu u percepciji budućnosti. Vizija bez *Petrokemije* i smanjenje industrije utječe na odlazak ljudi, napuštanje i smanjivanje grada iako se u isto vrijeme stvaraju vizije budućnosti u kojima se spas i preživljavanje veže uz turizam, trgovinu. Iako su prisutne te nove grane nastoji se održati slika Kutine kao industrijskog grada. Želi se stvoriti vizija stabilnosti, a ne neizvjesnosti i nestabilnosti. Prema tome, kompleksno je raspravljati o vizijama grada Kutine. Čini se kako vizije budućnosti grada Kutine najviše ovise o budućnosti *Petrokemije*, glavnog ekonomskog aktera lokalnog i ekonomskog rasta te trenutnoj društveno-političkoj situaciji. Situacija se svakodnevno mijenja, a s time se mijenjaju

i predodžbe o budućnosti. Teško je jasno odrediti poimanje budućnosti grada Kutine, industrije i njezinih radnika/građana.

9. Sjećanje na rad u tvornici Kristal

Na lokaciji nekadašnjeg *Kristala* moguće je još uvijek vidjeti zgrade tvornice. Prva zgrada (izgrađena 1979.) sastojala se od dvije hale, trgovine, restorana i ureda. U prvoj hali nalazio se pogon, a u produžetku hale (u obliku slova L) nalazila se *polirnica* i *pakirnica* koja je bila usporedno sa restoranom. Odmah do prve hale nalazila se druga hala s pogonom. Na mjestu prve zgrade danas se nalazi *Salon namještaja Javorović IN*. Iza se nalazi *Hidraulika Kutina* koja od 1994. godine još uvijek posluje. Druga zgrada, nekadašnje skladište, u vlasništvu je Bertolana d.o.o. koji je u stečajnom postupku. Za razliku od zgrada *Jugoplastike* koje su u potpunosti razrušene, a na njihovom mjestu su niknuli apartmani, hoteli i shopping centar, zgrade *Kristala* zadržane su u gotovo nepromijenjenom obliku, ali su dobile novu namjenu. Demoliranje zgrada *Jugoplastike* koje su bile simbol socijalističkog grada predstavlja tranziciju u kapitalističko, potrošačko društvo (Jambrešić Kirin i Blagaić 2013:46). S druge strane, zgrade *Kristala* ostale su simbol socijalističkog društva, gdje druga zgrada „ugostujućí“ novu industriju stvara sliku (de)industrijaliziranog grada, a pretvaranjem prve zgrade u salon namještaja odraz kapitalističkoga društva.

Slika 20. Salon namještaja Javorović IN u prvoj zgradi *Kristala*, 2022. *Fotografirala Doris Dautović.*

Slika 21. Bertolan d.o.o. u nekadašnjem skladištu *Kristala*, 2022. *Fotografirala Doris Dautović.*

Slika 22. Zgrade i porta tvornice nekadašnje tvornice *Kristal*, 2022. *Fotografirala Doris Dautović.*

Ti lokaliteti, koje možemo definirati *mjestom sjećanja* kazivača, bude osjećaj *nostalgije* za nekadašnjim načinom života kojeg su imali za vrijeme rada u tvornici i za uspomenama, ali i osjećaj tuge zbog tužne sudbine *Kristala* i što ono danas predstavlja:

„Na onu stranu hvala Bože ne idem puno, ali pogled mi uvijek leti tamo i sjećanja uvijek naviru... ono parkiralište smo imali to je bilo puno bicikala, svi smo dolazili iz okolnih mjesta iz Repušnice, ovi odozgora, s one strane Ilove, to je bilo bicikala i bicikala. Bilo je i auta, ali... Boli te, tužan si.“ (N.J., 16. 6. 2022.)

Nostalgija se u ovom radu poima kao čežnja za prošlosti, za boljim vremenima i sigurnosti, kao tuga za onime što je kazivačima oduzeto. U okviru vremena koje se obrađuje u radu, ovu vrstu *nostalgije* možemo okarakterizirati kao *jugonostalgijom* s obzirom da se odnosi upravo na vrijeme rada i života u vrijeme SFR Jugoslavije. Svakako se mora obratiti pozornost na razumijevanje i shvaćanje nostalgije. Iskazi o „boljoj prošlosti“ često se koriste u podrugljivom značenju (Senjković 2020:250). Taj problem vidljiv je i u Hrvatskoj gdje se na temelju vlastitih priča radnici često pogrdno nazivaju *jugonostalgičarima* kao pojedincima koji su pesimisti, neprilagodljivi i „zaglavljani u prošlom vremenu“.

Kazivači kroz svoje narative preživljavaju prošlost i svoje životno iskustvo koje se više nikada neće ponoviti s jakim utjecajem čežnje za njime te tugom i boli što im je upravo to životno iskustvo oduzeto odnosno žale za onime što više ne postoji. Rad u tvornici omogućavao im je „pristojan život“ te mjesto u društvu (Senjković 2020:240). Iako je *Kristalova* povijest obilježena burnim situacijama i problemima koji su najviše utjecali na radnike, kazivači se sjećaju lijepih uspomena. Rad u *Kristalu* bio je izuzetno naporan za žene, a *Kristal* je bio prvo radno mjesto većine žena koje su u njemu radile. Osjećaj ponosa zbog uspješnosti *Kristala* i kvalitetnog (ali i teškog) rada, njihova vlastita postignuća i položaj u društvu, povlastice, izleti i namirnice koje su dobivali preko sindikata, Senjković objašnjava kao sastavne dijelove pripovijedanja o radu u zemljama druge polovice 20. stoljeća čije je ime sadržavalo pojmove „socijalistička“ i/ili „narodna“ (Senjković 2020:238). Istu sudbinu i nostalgiju za socijalizmom i uspješnim radom dijele radnice u *Jugoplastici* i tekstilnim tvornicama bivše SFR Jugoslavije što potvrđuju autorice Jambrešić Kirin i Blagačić:

„Nije samo stvar čežnje za vremenom sigurnosti, stabilnosti, prosperiteta i društvenosti, ili za smislenim i dostojanstvenim životom: radi se o identificiranju sa uspjehom tvornice čiji su proizvodi bili plasirani na jugoslavensko i strano tržište.“ (Jambrešić Kirin i Blagačić 2013:49)

S osmijehom na licu prisjećaju se svojih radnih dana, druženja i mnogih prijateljstava. Iako su nakon *Kristala* radili na drugim radnim mjestima i u drugačijim zanimanjima i dalje bi se rado vratile u *Kristal* kada bi za to bilo prilike:

„Da ti iskreno kažem, ja sam obožavala. Meni nije bilo teško raditi, ja obožavam raditi. I eto.“ (D.D., 30. 7. 2022.)

„O da. Da. Ja mislim da koliko sam luda da to počne raditi da bi se ja pokušala vratiti. Mada sam sad u tekstilu u šivanju sve ove godine, ali mislim da bi da. (...) Prekrasno je bilo. Baš šteta, šteta. Koliko god sam sad imala priliku doć ovako u neku firmu danas, nijedna firma nije u tom rangu. (...) Sve je to bilo... lijepo. Šteta. Ne samo za to nego šteta je i inače za grad i za ljude.“ (J.K., 22. 7. 2022.)

(...) S kime god da razgovaraš, vidjet ćeš, ja ne znam da netko ima jednu lošu riječ za *Kristal*, za osoblje, kako se s nama ponašalo, ti si se s pojedincima mogao posvađati, kaj ja znam s kolegicom stroj do tebe, ali ovako... (...) Kolektiv je bio dobar, što se toga tiče evo mi i dan danas kad se sretnome mi smo sretni, sjećamo se mladosti, druženja i lijepih dana, prekrasno. Mislim mladost je drugo i onda ti je drago u starosti se sjetiti toga svega.“ (N.J., 16. 6. 2022.)

Uspomene i sjećanje na *Kristal* također se nalaze i u kristalnim predmetima koje su kupile na porti tvornice prije zatvaranja. Kazivačica D.D. je uz kupljeni kristal, od novaca što je dobila sudskim sporom u iznosu nekih 400 kuna, kupila prsten kao sjećanje na *Kristal*. Taj prsten trajno ju sjeća na rad u *Kristalu* i da je bila „Kristalac“:

„(...) Mi smo dobili nakon možda 5, 6 godina, išla sam u Križ po novac, tamo su nas pozvali za koje je sud odlučio da mi trebamo dobiti to plaćeno. Međutim to smo bili pozvani i ja sam dobila nekih, to sam kupila ovaj prsten, kakvih 100 maraka.“ (D.D., 30. 7. 2022.)

Slika 23. Prsten kazivačice D.D. kupljen zadnjim isplaćenim novcem, 2019. *Fotografirala Doris Dautović.*

Deindustrijalizacija potiče radnike na promišljanje o svojem sadašnjem stanju, svojim izgledima i svojoj budućnosti. Ona potiče i na razmišljanje o tome što je i koliko rad značio, koje je vrijednosti oblikovao, o povezanostima i prijateljstvima. To je zapravo aktivno promišljanje o prošlosti koje omogućava kritičku procjenu budućnosti društva (Senjković 2020:246). Zbog toga je potrebno oprezno pristupiti istraživanju priča bivših radnika kako bi se izbjegla sentimentalna interpretacija prošlosti, ali se ne smiju odbaciti stavovi i iskustva tih istih ljudi koji su se našli u procesu promjene (ibid).

10. Društvene, ekonomske i prostorne transformacije u gradu Kutini

Kao što je ranije istaknuto, Kutina je organizacijski, financijski i infrastrukturno bila povezana sa *Petrokemijom*. Kutina je ekspanzivnu izgradnju doživjela 1960-ih i 1970-ih godina. Urbanistički plan 1960-ih godina zahtijevao je izgradnju brojnih stambenih zgrada i naselja, upravnih zgrada kemijske industrije *Metan*, banke, pošte, Zdravstvenog centra, autobusnog kolodvora, hotela, srednjih i osnovnih škola, brojna skladišta i hale te mnogo drugog (Karač 2002:423). Tako su *Petrokemija* i ostala industrijska gradnja odredile prostorne transformacije Kutine odnosno urbanu sliku grada. Industrijski razvoj i urbani razvoj grada bili su u uzajamno odnosu: razvoj *Petrokemije* odredio je urbanistički razvoj grada, a urbanistička izgradnja pogodovala je razvijanju i drugih industrijskih grana u Kutini.

Stanovništvo Kutine najviše je privređivalo u industriji. Prema podacima iz 1991. godine, 45,3% stanovništva privređivalo je u sekundarnim djelatnostima (industrija i građevinarstvo), 35,7% u tercijarnim djelatnostima te 17,4% u primarnim djelatnostima (poljoprivreda i šumarstvo) (Pokos i Živić 2002:54). U tim, pretežito tehničkim granama, nije bilo previše posla za žene jer žene tih godina u velikoj mjeri nisu imale završenu srednju školu ili fakultet što je bilo potrebno za rad u tim granama. Struktura stanovništva u periodu od 1961. godine do 2000. također ukazuje da je na kutinskom području bilo više žena nego muškaraca (Pokos i Živić 2002:45). Za rad u industriji najviše se potraživala muška radna snaga, stoga je bio prisutan velik broj nezaposlenih nekvalificiranih radnica. Izgradnjom tvornice *SELK* 1976. godine i tvornice *Kristal* 1979. godine, ženama je pružena mogućnost vlastitog privređivanja koju do tada nisu mogle imati. Otvaranje radnih mjesta za nekvalificirane radnice koje su se teže zapošljavale u tadašnjim granama privređivanja bilo je iznimno važno za društven i ekonomski razvoj grada. Dakle, prema svemu navedenom, kao i po kazivanjima, rad tvornice *Kristal* bio je iznimno važan za žene grada Kutine jer im je pružena mogućnost rada i

privređivanja te novčana neovisnost od njihovih muževa. O toj važnosti govore i pokušaji spašavanja *Kristala*, kako sam ih ranije nazvala *vizijama budućnosti*, u kojima je *Kristal* morao obavezno nastaviti s radom i proizvodnjom.

Prema tome, gašenje *Kristala* dovelo je do velikih društvenih, ekonomskih, a i prostornih promjena. U vrijeme tranzicije, radnici su bili „na čekanju“ ili otpušteni kao tehnološki višak, a oni koji su radili nisu dobivali plaću. U konačnici, svi radnici su ostali bez plaća, a većini su plaće i danas neisplaćene. Žene su ovisile o plaćama svojih muževa, pojedinci su se zapošljavali na crnom tržištu rada obavljajući sitne poslove. Također je i njihova svakodnevna rutina: odlazak na posao, jutarnja/popodnevna kava s kolegicama, rad, druženje, odlazak kući-nestala. U tim trenucima morale su stvoriti novu rutinu koja više nema veze sa onom starom. Također, mijenjaju se i njihova prostorna kretanja. Njihove svakodnevne rute kretanja prema *Kristalu* sada se izbjegavaju ili su zamijenjene novim rutama. To ističu i same kazivačice koje čak i danas izbjegavaju kretanje rutom koja vodi prema *Kristalu* kako bi suspregnule svoje emocije i sjećanja koja naviru. Gubitak posla za žene tako nije bio samo od materijalne vrijednosti: već i one društvene. Gubitak posla je za njih značio repatrijarhalizaciju njihovog položaja u društvu odnosno gubitak položaja radnika, priređivača i neovisnosti. O sličnim, ako ne gotovo i istim osjećajima kod bivših radnika tvornice *Mura*, u svom rukopisu govori i Nina Vodopivec (2022) ističući kako su priče o gubitku posla, radne zajednice i tvornice također i priče o preživljavanju i izdržljivosti. Tada se stvaraju nove rutine, dani se ispunjavaju novim aktivnostima kako bi se stvorio osjećaj korisnosti, važnosti i pripadanja (Vodopivec 2022:12).

Pojedine žene su se uspjele zaposliti na nova radna mjesta za koja je ponekad bilo potrebno prekvalificiranje. Žene su se mogle primjerice zaposliti u *SELK-u*, pošti, raznim dućanima, primjerice dućanima tekstila, ali i u *Petrokemiji* uz dodatno školovanje i prekvalifikaciju. No unatoč tome, stopa nezaposlenosti nekvalificiranih radnica u Kutini je nakon zatvaranja tvornice ponovno porasla. Problemi u zapošljavanju žena vezani su uz dob, zdravstveno stanje (s obzirom da je rad u *Kristalu* fizički i zdravstveno bio iznimno naporan i opasan), obiteljske situacije.

O velikom problemu nezaposlenosti žena govori nam i Zaklada „Sandra Stojić“ koja danas pokušava uključiti žene srednje dobi sa nižom razinom obrazovanja na formalno tržište rada. Iako je *Petrokemija* i dalje *kutinski div*, ona se često susreće s problemima na koje ne može utjecati. Pogoni se gase pa pale, proizvodnja je nesigurna te je njena budućnost neizvjesna. Na neizvjesnost *Petrokemijine* budućnosti utječe i trenutna ratna situacija između Rusije i Ukrajine jer nedostatak sirovina zaustavlja proizvodnju. Radnici, onaj mali broj koliko

ih radi, su tako i danas na „čekanju“ jednako kao što su prije bili „Kristalci“ i ostali industrijski radnici. Drugi problem u zapošljavanju u Kutini je sve veći odlazak mladih iz Kutine. Nezadovoljni ponuđenim, najčešće radom na određeno (ako uspiju dobiti posao), mladi sve više gravitiraju prema Zagrebu te ili u potpunosti napuštaju Kutinu ili u njoj žive samo preko vikenda.

Iako je u Kutini industrija još uvijek jedna od glavnih grana privređivanja, vidljiv je lagan zaokret prema tercijarnim i primarnim djelatnostima. Što se tiče tercijarnih djelatnosti, najuspješnije su trgovina, ugostiteljstvo i turizam. U gradu se otvaraju razne trgovine poput Pepca, Lidla, Kauflanda i druge koje nude nova radna mjesta posebno za nezaposlene žene. Velikih trgovina u Kutini 2000-ih nije bilo, a otvaranje sve većeg broja trgovina ukazuje na potrebu za trgovinama te se tako otvaraju i nova radna mjesta. Turizam u Kutini je iz godine u godinu sve razvijeniji te grad Kutina raznim manifestacijama poput Biciklijade, Festival vina „MoslaVina Kutina“, vinskim cestama na kojima je moguće okusiti autohtonu sortu škrlat, Petrovo-slavlje Kutinsko i projektom „Kutinsko Ljeto“ nastoji privući posjetitelje u Kutinu. U prilog razvoju turizma, ali i poljoprivrede te ugostiteljstva svakako ide blizina Parka prirode Lonjsko polje. O jačanju turizma govori i činjenica da je slogan „Kutina-U zagrljaju Lonjskog polja i trsnog gorja“ postao sveprisutni slogan grada. Usporedno s turizmom razvija se i ugostiteljstvo. U gradu je prisutan velik broj kafića i restorana te pansiona u kojima posjetitelji mogu odsjesti i okusiti lokalnu prehranu i jela. Osim izgradnje kafića, pansiona i restorana, grad Kutina izgradnjom novih stambenih objekata pokušava privući mlade nazad u Kutinu nudeći im veći broj radnih mjesta u tercijarnim djelatnostima. Zanimljivo je da se usporedno s razvojem turizma i ugostitelja razvija i poljoprivreda. Sve veći broj ljudi otvara svoje privatne OPG-ove (obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo) i vinarije koje im služe kao dodatan prihod ili glavni izvor prihoda. Turizam svakako potpomaže razvoju poljoprivrede s obzirom da poljoprivrednici imaju priliku prodavati i izlagati svoje autohtone proizvode posjetiteljima.

Grad Kutina kroz razne projekte sudjeluje u ekonomskim, društvenim i prostornim transformacijama grada. Financiranje iz gradskog proračuna te pomoću Fondova Europske Unije, grad nastoji stvoriti dobre uvjete života za građane Kutine te nastoji privući mlade nazad u grad. Veliku ulogu u prostornom i ekonomskom razvoju grada ima i Razvojna agencija MRAV koja pomoću europskih i nacionalnih fondova strateški planira razvoj regije i poboljšanje životnog standarda.⁵⁹ Ulaganja u grad zaista su velika što se može vidjeti u obnovi dječjeg vrtića i školskih igrališta, obnovi i izgradnji infrastrukture, proširenje biciklističkih

⁵⁹ Izvor: <https://www.ra-mrav.hr/o-nama> (zadnji pristup 14. 9. 2022.)

staza i izgradnja pješačkih staza uređenje i izgradnja mostova, izgradnje novih stambenih zgrada i poticanje otvaranje raznih trgovina te u trenutnom projektu izgradnje Doma za starije⁶⁰. Na taj način Kutina se polako odmiče od malenog industrijskog grada prema velikom gradu koji po svojoj ponudi nastoji konkurirati većim gradovima kao što je Zagreb. Grad financijski sudjeluje u razvoju poljoprivrede osiguravajući poticaje za poljoprivrednike te također potiče razvoj turizma raznim manifestacijama. Iako je fokus budućih planova na drugim djelatnostima, u Kutini ipak i dalje najveći dio stanovništva radi u industriji pa grad ulaže i u održavanje industrije. To je posebno vidljivo u trenutnoj situaciji s *Petrokemijom* gdje se nastoji raznim pregovorima pokrenuti i održati proizvodnja. Kada razmišljamo o svim ovim projektima, zapravo govorimo o viziji i percepciji budućnosti grada Kutine. U toj viziji je industrija i dalje glavna grana privređivanja, ali se potiče i privređivanje u poljoprivredi, turizmu i ugostiteljstvu kao mogućim primarnim mjestima zapošljavanja građana Kutine. Zahvaljujući boljim životnim standardima, u viziji grada možemo uočiti i povratak mladog stanovništva nazad u grad.

Svakako možemo raspravljati i o vizijama budućnosti grada Kutine iz perspektive Kutinčana. Teško je govoriti o tome kako Kutinčani doživljavaju promjene u gradu i ideje za unaprjeđivanje grada. Pojedini građani podupiru gradske projekte, a pojedini ih smatraju besmislenima jer ljudi odlaze i ne vraćaju se u grad. Ono što sam ja kao istraživač, i Kutinčanka, uspjela doznati jest da je u gradu konstantno prisutna neizvjesnost (lagala bih kad bih rekla da ne mislim isto) budućnosti našeg grada. Iako Kutina privređuje u drugim djelatnostima, još uvijek pretežito ovisi o *Petrokemiji*. Ona je simbol Kutine kao industrijskog grada. Pojedinci tako smatraju da je veza između *Petrokemije* i Kutine i dalje jaka, jednako kao što je bila i 1968. kada je tvornica počela s radom. Mnogi smatraju da će s propašću *Petrokemije* propasti i grad. Neizvjesnost i strah za budućnost grada može se uočiti u izjavama „Ako *Petrokemija* propadne, Kutinu čeka ista sudbina kao i Sisak.“

11. Zaključak

Grad Kutina je u Hrvatskoj poznat *po industriji* premda je Kutina već desetljećima negdje između pokušaja obnove industrije, privremenih gašenja pogona, deindustrijalizacije i postindustrijalizacije. Kutina se kao grad infrastrukturno razvio upravo zahvaljujući industriji, ponajviše *Petrokemiji*. U socijalizmu, u Kutini je bilo i mnogo manjih i srednjih tvornica, poput tvornice kristala *Kristal Kutina* u kojoj su 80% radne snage činile žene.

⁶⁰ Preuzeto iz časopisa „Što smo radili?“ <https://drive.google.com/file/d/1JQpKJ9JPI620E-YAaVS4XGVUfMfJwKY-/view> (zadnji pristup 14. 9. 2022.)

Prije ovog istraživanja, kao istraživačica i Kutinčanka bila sam upoznata sa radom tvornice *Kristal* iako ne u tako širokom obliku. Spoznaja da većina građana Kutine, posebice mlađe generacije, ne znaju gotovo ništa o tvornici *Kristal*, ali i o ženskoj povijesti grada potaknula me da se posvetim upravo ovoj temi. Prema tome, moja glavna motivacija za istraživanje i izradu ovog rada bila je približavanje ove teme građanima Kutine. Moje znanje je također na neki način prije istraživanja bilo „ograničeno“, pretežito vezano uz rad kristalografera i kratku povijest tvornice. Zbog toga sam se prilikom istraživanja dotaknula raznih područja koje smatram bitnima za razumijevanje ove teme.

Željela sam odgovoriti na mnoga pitanja koja su se meni kao istraživačici javljala, razmišljajući o važnosti pitanja za same građane Kutine. Nastojala sam doznati glavni motiv za izgradnju tvornice te razumjeti organizaciju tvornice. Doznala sam da je motivacija za izgradnju tvornice bila prvenstveno stvaranje novih radnih mjesta za nekvalificirane radnice na kutinskom području. Iako sam znala da je tvornica bila izrazito važna za žene, nisam znala da je zapravo ključna motivacija za izgradnju tvornice vezana uz usmjeravanje ženske radne snage s kutinskog područja u grad Kutinu osiguravajući im ekonomsku neovisnost i mogućnost privređivanja. Prije istraživanja pitala sam se kako je kristalni proizvod iz jednog malog industrijskog grada završio (i to pretežito) na svjetskom tržištu. Razumijevajući organizacijsku strukturu tvornice na pogon, *polirnicu* i *pakirnicu*, shvatila sam da je tvornica radila kvalitetno što je pripomoglo pri uspješnom plasiranju na svjetsko tržište. Doznala sam da je i radni odnos u kolektivu bio iznimno dobar te sugovornici oslovljavaju *Kristal* drugom obitelji. Također, za razliku od *Jugoplastike* o kojoj piše Marina Blagaić (2012), industrijalizacija Kutine nije u velikoj mjeri utjecala na napuštanje poljoprivrede. Uz razvoj industrije raspodjelom gospodarstva na kutinskom području, poljoprivreda je ostala uspješnom granom privređivanja koja je i danas jaka.

Razmišljajući o tranziciji iz državnog u privatno vlasništvo, prodaji dionica *Kristala* i promjenama u vlasništvu *Kristala*, uočavam da se taj proces, kako i Rubić objašnjava u svojoj studiji o nezaposlenima, odvio preko leđa žena. *Kristal* je bio važan za ekonomsku i društvenu strukturu grada Kutine, smanjujući stopu nezaposlenosti žena na kutinskom području. No unatoč toj važnosti mnogi pokušaji spašavanja *Kristala* bili su kobni za radnice i u konačnici samu tvornicu. Tu se zapravo želim osvrnuti na kontinuiranost nezaposlenosti. Uočavam kako je nezaposlenost žena bila velik problem u godinama rada *Kristala* dakle 1980-ih godina i 1990-ih godina. *Kristal* je pridonio smanjenju stope nezaposlenosti, što je i općina Kutina uočila, a njegovo gašenje dovelo je do naglog povećanja te iste stope nezaposlenosti. Daljnjim promišljanjem o gradu danas, uočavam da je stopa nezaposlenosti žena još uvijek aktualan

problem u gradu Kutini. Iako se grad danas zakreće prema novim djelatnostima (trgovina, ugostiteljstvo, turizam) nezaposlenost žena je neriješen problem. Svakako treba istaknuti i pohvaliti projekt Žene su snaga zajednice koji svojim djelovanjem nastoji vratiti nezaposlene žene na tržište rada iako je to i dalje podosta teško.

Želim se ukratko osvrnuti i na odnos općine i grada Kutine prema *Kristalu*. Za općinu Kutinu pokretanje *Kristala* bilo je iznimno važno kao i njegovo spašavanje. Izrazito zanimljivo promišljanje o odnosu *Kristala* i općine Kutina pojavilo mi se prilikom čitanja *Moslavačkog lista*. U njemu se izričito ističe važnost *Kristala* i njegovog spašavanja za društvenu zajednicu ističući kako bi njegovo gašenje bilo izrazito teško za objasniti. Evo nas nekoliko godina kasnije – kristal je ugašen i kao da nikada nije postojao. Zbog čega tvornica koja je, očito bila iznimno važna za grad, danas ne posluje? Zašto je Kristal ugašen? Danas je gotovo nemoguće objasniti razloge za gašenje *Kristala*. Postupke spašavanja/gašenja *Kristala* teško je razumjeti jer se u njima kriju upitni pokušaji zbog kojih je teško objasniti razlog za gašenje, a ne spašavanje *Kristala*. Tome u prilog ide i saznanje da grad Kutina danas nema gotovo nikakve veze sa *Kristalom*. Čini se kako je odnos grada prema *Kristalu* danas nepostojeći iako je općina Kutina imala važan odnos s *Kristalom*. Grad je *Kristal* stavio u prošlost, tvoreći ga „problemom“ prošlosti. Odnos grada prema *Kristalu* se danas zasniva samo na korištenju *Kristalovih* zgrada koje stoje u gotovo nepromijenjenom obliku. Prema tome *Kristal* i taj dio grada nositelj su socijalističkih vrijednosti koje se ne uklapaju u kapitalističku viziju grada iako je i sam grad Kutina po svojoj razvijenoj industriji vezan uz pojmove socijalizma. Dok su zgrade *Jugoplastike* demolirane kao simbol socijalističkog grada (Jambrešić Kirin i Blagaić 2013:46) zgrade *Kristala* ostale su u nepromijenjenom obliku kao simbol socijalističkog društva iako u svojoj unutrašnjosti „ugostuju“ novu industriju koja tvori sliku (de)industrijaliziranog grada te trgovinom odraz kapitalističkog društva. Istraživanju grada Kutine pristupila sam uočavajući dvije slike o kojima govori Seth Low (2006:22): *rodni* i *deindustrijalizirani grad*. Da, čini se kako je Kutina bila *rodni grad* u vrijeme socijalizma i rada *Kristala*, ali se te slike ne može ni danas riješiti o čemu govori zaista visoka stopa nezaposlenosti žena. Također opadanje životnog standarda „Kristalaca“ potvrđuje i sliku deindustrijaliziranog grada za koju postoji mogućnost da zaista postane glavna odlika grada Kutine, ako *Petrokemija* i njeni radnici dožive iste nagle promjene u životu kao i „Kristalci“.

Zbog svrstavanja *Kristala* u prošlost čini se kako je *društveno sjećanje* grada usmjereno na *Petrokemiju*. Kao što Halbwachs ističe, zajednica sama bira one elemente kojih se želi sjećati. Želim se složiti s tom tvrdnjom na primjeru Kutine gdje je zajednica kolektivno odabrala *Petrokemiju* kao svoje sjećanje, ali i kao svoje *mjesto sjećanja*. Sjećanje je vezano uz

Petrokemiju pretežito zbog toga jer se grad Kutina kao grad izgradio upravo zahvaljujući njoj. Ona je diktirala promjene grada, izgradila grad. Prema tome slažem se da su gradovi odrednice pojedinog i kolektivnog identiteta (Pardo i Prato 2013:17) koje je u Kutini fokusirano pretežito na *Petrokemiju*.

Uočavam u kazivanjima svojih sugovornika da oni izbjegavaju njihovo zajedničko *mjesto sjećanja* odnosno zgrade *Kristala* koje na njih djeluju emotivno, dok sami oblikuju svoja *vlastita mjesta sjećanja*. Prije istraživanja, nisam promišljala o ormarima kao mogućim *mjestima sjećanja*, ali sam ponovnim proučavanjem njihovih interakcija prema ormarima shvatila da su oni zapravo *mjesto sjećanja* koja dijele sa svojom obitelji tvoreći tako *obiteljsku zajednicu sjećanja*. Promislila sam i o samoj sebi, kao članu jedne *zajednice sjećanja* te shvatila da je moje sjećanje o *Kristalu* temeljeno na sjećanju moje bake, mojih roditelja i njihovih interakcija s ormarom. Ovdje se želim ukratko osvrnuti i na dvije vrste *nostalgije* o kojima govori Senjković odnosno *dobru i lošu nostalgiju*. Ako razmišljam o stavu grada prema *Kristalu*, mogu reći da je njihova *nostalgija* zapravo *loša* jer predstavlja opasnost za današnji kapitalistički sustav zbog čežnje za socijalizmom i onime što je on nudio. No želim istaknuti da iako je moguće uočiti čežnju kazivača za *Kristalom* i prošlim životom u socijalizmom, ona nije samo čežnja, ona je već njihovo životno iskustvo. Zbog toga ističem da je moguće njihovu *nostalgiju* doživjeti kao *lošom nostalgijom*, ali joj ne želim dodati taj epitet već istaknuti da je ona više čežnja za njihovim proživljenim iskustvom.

Promišljajući o važnosti kazivanja „Kristalaca“ pristupila sam detaljnijoj analizi kazivanja po uzoru na Ninu Vodopivec i njezino promišljanje o industrijskim radnicima tvornice *Mura*. Kazivače sam postavila u koncept *multitemporalnosti* i uočila da se u njihovim kazivanjima kriju *predodžbe* odnosno *vizije budućnosti*. „Kristalci“ su, isto kao i radnici *Mure* te industrijski radnici općenito, ne samo subjekti prošlosti koji žale za izgubljenim već promišljaju i o budućnosti. Upravo u kazivanjima svojih kazivača uočila sam njihova promišljanja o budućnosti, *vizije budućnosti* koje su se u prošlosti mogle ostvariti, a sada je vidljivo da nisu. Njihove *vizije* bile su usmjerene na spašavanje i nastavak rada *Kristala*, a sada kada ponovno razmišljam o njihovim vizijama uočljivo je da se one nisu ostvarile. No ipak uočavam da se pojedine *vizije* ponavljaju. Današnji industrijski radnici, pretežito radnici *Petrokemije*, nalaze se u sličnoj, ako ne i gotovo istoj situaciji kao „Kristalci“ ranije – čekanje, prisilni godišnji odmori. *Vizije* koje su jednako potaknute strahom, neizvjesnosti i nadom se ponovno ponavljaju, a temelje se na *viziji budućnosti* rada u *Petrokemiji*. No zbog svakodnevnih i učestalih promjena, danas je teško govoriti o vizijama *Petrokemije* odnosno viziji grada Kutine jer je Kutina još uvijek „tvrta-grad“. Ona se svakodnevno mijenja o čemu su govorili i moji

sugovornici, ali i razni medijski zapisi. Čini se kako se zapravo povijest ponavlja, s drugim akterima i glavnim glumcima, ali s istim nesretnim završetkom. Svakako podupirem i zagovaram u budućim istraživanjima koncept *multitemporalnosti* kao važnom pristupu istraživanju u etnologiji i kulturnoj antropologiji te odmicanje od istraživanja sugovornika kao subjektima prošlosti koji čeznu samo za prošlim vremenima.

Također promišljajući o Petrokemiji, o gradu, o mojem životu u tom gradu uočila sam i transformacije grada koje se događaju. Kutina se okreće prema trgovini, ugostiteljstvu i turizmu iako je industrija još uvijek jedna od glavnih grana. Svojom opservacijom uočavam da od 2000-ih te nove grane privređivanja diktiraju prostorne, ekonomske, ali i društvene promjene grada. Grad nastoji poboljšati standard života, otvoriti nova radna mjesta i zadržati građane u gradu. No uz kontinuirani problem nezaposlenosti od 1980-ih godina, i ranije danas je prisutan i problem iseljavanja mladog stanovništva iz grada. Ta dva problema utječu i na samu zajednicu u kojoj je danas većinski postotak stanovništva srednje i starije životne dobi.

Istraživanjem nastojim prikazati, barem ukratko, na važnost proučavanja ženske povijesti grada Kutine za koju vidimo da je važna za grad iako se nekako zanemaruje. Sukladno tome pozivam i na daljnje promišljanje o razlozima zbog kojih se ta povijest ne istražuje te na njezino istraživanje. Radom nastojim potaknuti na promišljanje o životu radnika i posebice žena, o njihovim predodžbama prošlosti i sadašnjosti te budućnosti. Potrebno je istražiti uzroke i razloge velike stope nezaposlenosti žena i pronaći rješenje. Također, fokus je i na odnosu tvornice i grada, odnosno, promjenama koje su, nestankom tvornice, promijenile i društvene odnose u gradu – primjerice, otvorile problem velike nezaposlenosti žena. Koncept *multitemporalosti* otvara „skrivena vrata“ istraživanja o transformacijama grada koje se javljaju kao posljedica promjena u jednom segmentu života grada.

12. Literatura

- BELAJ, Marijana i Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ. 2017. „Politička mjesta u tranziciji: sjećanje na Josipa Broza Tita i Franju Tuđmana u suvremenoj Hrvatskoj“. U *Tranzicija i kulturno pamćenje*. Zagreb: Srednja Europa, 257-268.
- BLAGAIĆ, Marina. 2012. „Otočna ekonomija-epizoda *Jugoplastika*“. *Etnološka tribina* 42:243-258. <https://hrcak.srce.hr/file/138580> (zadnji pristup 28. 7. 2022.).
- BOYM, Svetlana. 2001. *The future of Nostalgia*. New York: Basic Books.

- BONFIGLIOLI, Chiara. 2014. "Orodnjavanje socijalnog građanstva: tekstilne radnice u postjugoslavenskim državama." *Diskrepancija* 13/19:125-155. <https://hrcak.srce.hr/129235> (zadnji pristup 18. 8. 2022.)
- CONNERTON, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- ČAKARDIĆ, Ankica. 2015. „Women's Struggles and Political Economy: From Yugoslav Self-managment to Neoliberal Austerity“. U *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*, ur. Srećko Horvat i Igor Štiks. Brooklyn: Verso, 243-281.
- ČUČKOVIĆ, Nevenka. 2002. „Siva ekonomija i proces privatizacije u Hrvatskoj, 1997-2001“. *Financijska teorija i praksa* 26/1:245-271. <https://hrcak.srce.hr/file/9145> (zadnji pristup 27. 7. 2022.)
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2006. „Antropološka istraživanja grada“. U *Promišljanja grada*, ur. Setha M. Low. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 7-17.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina i Saša POLJAK ISTENIČ. 2022. „Etnologija i kulturna antropologija budućnosti: koncepti za istraživanje nečega što (još) ne postoji“. *Narodna umjetnost* 59/1:137-162. <https://hrcak.srce.hr/file/404591> (zadnji pristup 13. 9. 2022.)
- GRAČAKOVIĆ, Ivan. 2002. „Kutina u demokratskoj i samostalnoj Hrvatskoj“ U *Kutina. Povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*. ur. Dragutin Pasarić. Kutina: Matica Hrvatska Kutina, 343-361.
- GRDEŠIĆ, Marko. 2015. „Workers and Unions After Yugoslavia“. U *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*, ur. Srećko Horvat i Igor Štiks. Brooklyn: Verso, 65-85.
- GRGURIĆ, Kristina. 2019. „Lokalne percepcije i iskustva realizacije nadnacionalnih programa i projekata za poticanje zapošljavanja u lokalnoj zajednici“. Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- HALBWACHS, Maurice. 1992. *On collective memory*. Chicago: The University of Chicago Press.
- JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata i Marina BLAGAIĆ. 2013. „The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: a Case Study of the Jugoplastika Factory“. *Narodna umjetnost* 50/1:40-73.
- KARAČ Vanda. 2002. „Pregled urbanog razvoja i arhitektonske baštine Kutine“. U *Kutina. Povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*. ur. Dragutin Pasarić. Kutina: Matica Hrvatska Kutina, 398-429.

- KRAFT, Michael. 2015. „Insurrections in the Balkans: From Workers and Students to New Political Subjectivities“. U *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*, ur. Srećko Horvat i Igor Štiks. Brooklyn: Verso, 199-223.
- KRUHEK, Milan. 2002. „Srednjovjekovni utvrđeni gradovi i posjedi u Moslavini“. U *Kutina. Povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*. ur. Dragutin Pasarić. Kutina: Matica Hrvatska Kutina, 93-125.
- KOVAČEVIĆ, Ivan, ANTONIJEVIĆ, Dragana i Žarko TREBJEŠANIN. 2013. „Metodološki okvir proučavanja nostalgije i životnih priča“. *Issues in Ethnology and Anthropology* 8/4 945-963.
<https://reff.f.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/1653/1650.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (zadnji pristup 28. 8. 2022.)
- LE NORMAND, Brigitte. 2017. „The Contested Place of the Detached Home in Yugoslavia's Socialist Cities“. U *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia*. ur. Dijana Jelača, Maša Kolanović, Danijela Lugarić. Cham: Palgrave Macmillan, 173-191.
- LOW, Setha M. 2006. „Uvod: Teorijsko promišljanje grada“. U *Promišljanja grada*, ur. Setha M. Low. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 17-59.
- MAKEHAM Paul. 2005. „Performing the City“. *Theatre Research International* 30/2:150-160.
- MILIDRAG-ŠMID, Jagoda. 2009. „Žene i rad u Hrvatskoj“. U *Ostvarivanje politike jednakih mogućnosti za tekstilne radnice/ke*. ur. Rada Borić, Marjeta Šinko, Sandra Prlenda. Zagreb: Centar za ženske studije, 31-41.
- MOSLAVAC Slavica i Anita PAVA-GADŽA. 2018. katalog Staklo i priča o staklu. Kutina.
- NESPOROVA, Alena. 2000. „Zaposlenost i politika tržišta rada u tranzicijskim gospodarstvima“. *Revija za socijalnu politiku* 7/2 183-196. <https://hrcak.srce.hr/30014> (zadnji pristup 28. 8. 2022.)
- NORA, Pierre. 2007. „Između sjećanja i povijesti“. *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme* 8/12:135-165.
- NORA, Pierre. 1996. *Realms of Memory: The Construction of the French Past*. New York: Columbia University Press.
- NORA, Pierre. 2006. „Između pamćenja i historije. Problematika mjesta“. U *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- PARDO, Italo i Giuliana B. PRATO. 2013. „Anthropology in the city: Methodology and the theory“. *Urbanities* 3/2:80-110.
https://www.researchgate.net/publication/291236467_Anthropology_in_the_city_Methodology_and_theory (zadnji pristup 29. 7. 2022.)

- PASARIĆ, Dragutin. 2002. „Kutina u Domovinskom ratu“. U *Kutina. Povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*. ur. Dragutin Pasarić. Kutina: Matica Hrvatska Kutina, 361-373.
- PETROVIĆ, Tanja. 2013. „Museums and Workers: Negotiation Industrial Heritage in the Former Yugoslavia“. *Narodna umjetnost* 50:96-120. <https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/nu/article/view/2233> (zadnji pristup 27. 7. 2022.)
- PETRANOVIĆ, Branko. 1988. *Istorija Jugoslavije:1918-1988*. Beograd: Nolit.
- POKOS Nenad i Dražen ŽIVIĆ. 2002. „Demografska obilježja kutinskog kraja“. U *Kutina. Povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*. ur. Dragutin Pasarić. Kutina: Matica Hrvatska Kutina, 34-61.
- RAJŠIĆ, Predrag. 2014. „Ekonomija Titove Jugoslavije: odlaganje neminovnog kraha“. https://www.researchgate.net/publication/263506761_Ekonomija_Titove_Jugoslavije_odlaganje_neminovnog_kraha (zadnji pristup 28. 7. 2022.)
- RUBIĆ, Tihana. 2013. „Afternoon Moonlighting-It was a Must. The Dynamics and Paradoxes of the Croatian Socialist and Post-Socialist Labor Market“. *Narodna umjetnost* 50/1:121-145. <https://hrcak.srce.hr/file/155283> (zadnji pristup 27. 7. 2022.)
- RUBIĆ, Tihana. 2017. *Nezaposleni u gradu-antropologija rada i neformalne ekonomije*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- RUBIĆ, Tihana i Carolin LEUTLOFF-GRANDITS. 2015. “Creating a Familiar Space. Childcare, Kinship and Community in Post-socialist New Zagreb”. U *Narrating the City. History, Space and the Everyday*. ur. Wladimir Fischer-Nebmaier, Mathew P. Berg i Anastasia Christou. New York, Oxford: Berghahn Books, 219–242.
- SENJKOVIĆ, Reana. 2020. „Konfiscirana sjećanja (na rad i zaposlenost). *Studia ethnologica Croatica* 32/1:233-257. <https://hrcak.srce.hr/clanak/376263> (zadnji pristup 15. 9. 2022.)
- SILIĆ, Josip i Ivo PRANJKOVIĆ. 2007. *Gramatika hrvatskog jezika-Za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- ŠTIKS, Igor i Srećko HORVAT. 2015. „Radical Politics in the Desert of Transition“. U *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*, ur. Srećko Horvat i Igor Štiks. Brooklyn: Verso, 1-21.
- ŠKOKIĆ, Tea i Sanja POTKONJAK. 2016. „Working Class Gone to Heaven: From Working Class to Middle Class and Back“. *Narodna umjetnost* 53/1:117-132. <https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/nu/article/view/4437> (zadnji pristup 27. 7. 2022.)
- ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena. 2012. *Priručnik za pripremu ispita za kolegij Antropologija društvenog sjećanja*. Rukopis. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- TROPČIĆ, Josip. 1982. *Zaječar-Kutina*. Zaječar: Timok.
- UNKOVSKI-KORICA, Vladimir. 2015. „Self Management, Development and Debt: The Rise and Fall of the „Yugoslav Experiment“. U *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*, ur. Srećko Horvat i Igor Štiks. Brooklyn: Verso, 21-45.
- VELIKONJA, Mitja. 2008. *Titostalgia- A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Ljubljana: Peace Institute.
- VODOPIVEC, Nina. 2022. *Deindustrijalizacija in prihodnost. Izkušnje časa po stečaju tovarne Mura*. Rukopis.
- ŽIVKOVIĆ, Andreja. 2015. „From the Market...to the Market: The Dept Economy After Yugoslavia“. U *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*, ur. Srećko Horvat i Igor Štiks. Brooklyn: Verso, 45-65.

13. Izvori

- Album fotografija Milosava Todorovića. 1980.
- Moslavački list*. <https://kutina.eindigo.net/?pr=l&mr%5B10018%5D=a> (zadnji pristup 20. 9. 2022.)
- Moslavački list*. 31. 5. 1979. <https://kutina.eindigo.net/?pr=i&id=10009> (zadnji pristup 28. 7. 2022.)
- Moslavački list*. 14. 2. 1980. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10010> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list*. 28. 2. 1980. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10010> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list*. 12. 3. 1981. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10011> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list*. 7. 1. 1982. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10012> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list*. 11. 11. 1982. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10012> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list*. 7. 4. 1983. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10014> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)

- Moslavački list.* 15. 3. 1984. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10015> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 13. 12. 1984. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10015> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 8. 10. 1987. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10033> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 22. 10. 1987. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10033> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 29.10. 1987. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10033> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 10. 12. 1987. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10033> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 17. 12. 1987. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10033> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 21. 1. 1988. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10035> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 26. 1. 1989. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10037> (zadnji pristup 26.08.2022.)
- Moslavački list.* 14. 9. 1989. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10037> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 10. 1. 1991. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10046> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 25. 4. 1991. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10046> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 27. 6. 1991. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10046> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 23. 1. 1992. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10047> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 5. 11. 1992. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10047> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 18. 2. 1993. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10048> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list.* 27. 1. 1994. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10049> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)

- Moslavački list*. 10. 2. 1994. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10049> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list*. 24. 2. 1994. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10049> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list*. 28. 4. 1994. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10049> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list*. 24. 6. 1994. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10049> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list*. 12. 1. 1995. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10050> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list*. 28. 9. 2000. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10051> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list*. 12. 10. 2000. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10051> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Moslavački list*. 7. 12. 2000. <https://kutina.eindigo.net/?pr=iiif.v.a&id=10051> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- SKVER Magazin. <https://www.skvermagazin.com/o-nama/> (zadnji pristup 20. 9. 2022.)
- Izgradnja dislociranih fabrika, SKVER Magazin. <https://www.skvermagazin.com/izgradnja-dislociranih-fabrika-1977-1985/> (zadnji pristup 28. 7. 2022.)
- Osnovna organizacija udruženog rada. <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/oor/> (zadnji pristup 28. 7. 2022.)
- Projekt kristalno jasno, SKVER Magazin. <https://www.skvermagazin.com/kristal-dislocirane-fabrike/> (zadnji pristup 26. 8. 2022.)
- Časopis „Što smo radili?“. <https://drive.google.com/file/d/1JQpKJ9JPI620E-YAaVS4XGVUfMfJwKY-/view> (zadnji pristup 14. 9. 2022.)
- Povijest tvornice Petrokemija. <https://petrokemija.hr/hr-hr/Povijest> (zadnji pristup 13. 9. 2022.)
- Razvojna agencija MRAV. <https://www.ra-mrav.hr/o-nama> (zadnji pristup 14. 9. 2022.)
- Statistika nezaposlenih u Hrvatskoj za srpanj 2022. <https://publikacije.hzz.hr/statisticke-publikacije/> (zadnji pristup 27. 8. 2022.)
- Tekstilna industrija nije „šaptom pala“. 2020. <https://radnickaprava.org/tekstovi/clanci/crtice-iz-arhiva-tekstilna-industrija-nije-saptom-pala> (zadnji pristup 27. 8. 2022.)
- Zaklada Sandra Stojić. <http://www.zaklada-sandra-stojic.hr/Naslovna> (zadnji pristup 27. 8. 2022.)

14. Popis fotografija

Slika 1. Naslovna stranica albuma M. Todorovića iz 1980. godine, 2022. *Fotografirala Doris Dautović.*

Slika 2. Izgradnja tvornice Kristal Kutina, 1979. *Moslavački list.*

Slika 3. Tvornica *Kristal* nakon izgradnje. *Preuzeto sa stranice: <https://www.skvermagazin.com/izgradnja-dislociranih-fabrika-1977-1985/>*

Slika 4. Polaganje zaštite na radu, 1980. godine. *Privatna fotografija (D.Ć.F.)*

Slika 5. Radnice Irena Buzjak i Ljubica Šimičić tijekom četkanja kristalnog proizvoda, 1980. *Album fotografija M. Todorovića, autor nepoznat.*

Slika 6. Pakiranje gotovih proizvoda u *pakirnici*, 1981. *Preuzeto sa stranice: <https://www.skvermagazin.com/kristal-dislocirane-fabrike/>*

Slika 7. Obuka na stroju u *Kristalu*, 1979. *Album fotografija M. Todorovića, autor nepoznat.*

Slika 8. Kazivačica D.D, na radnom mjestu kristalograferke prilikom brušenja kristalne vaze, 1981. *Preuzeto sa stranice: <https://www.skvermagazin.com/kristal-dislocirane-fabrike/>*

Slika 9. Izgled pogona u kojem su radile kristalograferke, 1981. *Preuzeto sa stranice: <https://www.skvermagazin.com/kristal-dislocirane-fabrike/>*

Slika 10. Opći podaci s opisom poslova i radnih zadataka na radnom mjestu kristalograferke, 2022. *Osobni dokument kazivačice D.D.*

Slika 11. Stroj za poliranje kristala, 1981. *Preuzeto sa stranice: <https://www.skvermagazin.com/kristal-dislocirane-fabrike/>*

Slika 12. Kazivačica N.J. sa Nijemcima prilikom otvaranja *polirnice* te bračnim parom Pačariz, 1980. *Privatna fotografija N.J.*

Slika 13. Kristalne čaše napravljene u *Kristalu* 1989. godine, 2019. *Fotografirala Doris Dautović.*

Slika 14. Opremljen restoran *Kristala*, 1979. *Album fotografija M. Todorovića, autor nepoznat.*

Slika 15. Izlet „Kristalaca“ u Zaječar, nepoznata godina. *Privatna fotografija Š.D.*

Slika 16. Prikazivanje emisije *Veselo večer* u proizvodnoj hali, 1980. *Album fotografija M. Todorovića, autor nepoznat.*

Slika 17. Malonogometna muška momčad *Kristala*, 1984. *Privatna fotografija B.K.*

Slika 18. Ženski rukometni klub *Kristal*, 1980. *Album fotografija M. Todorovića, autor nepoznat.*

Slika 19. Stara etiketa *Kristal Zaječar* i nova etiketa *Kotena-Kristal*, 2022. *Fotografirala Doris Dautović.*

Slika 20. Salon namještaja Javorović IN u prvoj zgradi *Kristala*, 2022. *Fotografirala Doris Dautović.*

Slika 21. Bertolan d.o.o. u nekadašnjem skladištu *Kristala*, 2022. *Fotografirala Doris Dautović.*

Slika 22. Zgrade i porta tvornice nekadašnje tvornice *Kristal*, 2022. *Fotografirala Doris Dautović.*

Slika 23. Prsten kazivačice D.D. kupljen zadnjim isplaćenim novcem, 2019. *Fotografirala Doris Dautović.*

15. Sažetak

U radu je prikazan i analiziran utjecaj tvornice za doradu kristala i stakla *Kristal* na ekonomski i društveni život žena u gradu Kutini za vrijeme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Rad analizira period tranzicije i privatizacije državnog vlasništva devedesetih godina 20. stoljeća koji je doveo do propadanja industrije i degradacije radnica u Kutini. U radu se obrađuje i pojam nostalgije za prošlim vremenima. Rad se temelji na etnološkom i kulturnoantropološkom istraživanju.

Ključne riječi: Kristal, Kutina, tranzicija, (post)socijalizam, žene

16. Summary

Factory *Kristal* - ethnography of spatial, economic and social transformation in the city
Kutina

The thesis analyzes the impact of the crystal and glass making factory *Kristal* on the economic and social of women in the town Kutina during the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The thesis analyzes period of transition and privatisation of state ownership in the nineties which led to destruction of industry and degradation of workers. The research also deals with the concept of nostalgia for past times. Paper is based on ethnographic research.

Keywords: Kristal, Kutina, (post)socialism, transition, women